

III. A NÉPESSÉG FEJLŐDÉSE TÉRBELI TEKINTETBEN

III.1. A NÉPESSÉG TERÜLETI MEGOSZLÁSA MEGYÉK, TARTOMÁNYOK SZERINT

Erdély, változatos domborzati szerkezete és bonyolult etnikai kevertsége folytán, nem tagolható nagyobb tájegységekre, amelyek legalább bizonyos mértékben homogén népesedési viszonyokat tükröznének, és így azokon belül a demográfiai folyamatokat azonos jellemzők szerint lehetne szemügyre venni.

A magyar statisztikai irodalom, az ország régi területe és a megyék nagy száma miatt szükségét látta, hogy a statisztikai adatokat nagyobb területi egységek szerint is vizsgálja. Keleti Károly nyomán a magyar statisztikai kiadványok már 1880-tól kezdve a megyéket 8 *országrészebe* csoportosították. Ezek közül a *Királyhágóntúl-i* országrész nagyjából az erdélyi fejedelemség területével volt azonos. A *Tisza bal partja* országrészből a trianoni békeszerződés alapján Romániához került Szilágy megye egészen, Bihar Máramaros, Szatmár és Ugocsa megyék részben, míg Máramaros és Ugocsa megyék nagyobbik része Csehszlovákiának jutott, Magyarországnak pedig csak Békés, Hajdú és Szabolcs megye, valamint Bihar és Szatmár megyék egy része maradt meg. A *Tisza–Maros* szöge országrész minden megyéje fel lett darabolva: Magyarországnak csak Arad és Torontál megyék egy kis csücske, valamint Csanád megye nagyobbik része maradt, viszont Romániába kebeleztetett be Arad megye nagy része, Csanád megye 4 községe, Krassó–Szörény megye (két község kivételével), Temes és Torontál megyék egy része, míg a többi Jugoszlávia kapta.

Nagy-Románia létrejötte után hamarosan a román statisztikai irodalom is tartományok, vagy éppen „történelmi tartományok” (provincii istorice) szerint csoportosítva taglalta a statisztikai adatokat. A kárpátontúli területek tartományi felosztása (Moldova, Munténia, Olténia, Dobruzsza, Bukovina, Besszarábia) helyesnek mondható, mert valóban demográfiai egységes, történelmileg egymástól csaknem függetlenül kialakult országrészeket jelöl. A volt magyarországi részek három tartományra való tagolása azonban egyrészt történelmileg téves, másrészt indokolatlan, mert földrajzilag és néprajzilag teljesen heterogén területeket foglal egybe.

Így különösen értelmetlen a Bihar és Szatmár megyék alföldi jellegű, néprajzilag is elütő karakterű területeivel megnagyobbított Szilágy megyének *Transilvania* tartományhoz csatolása. *Crișana–Maramureș* (Körösvidék–Máramaros) tartomány pedig teljesen történelmietlen, mesterkélt kreáció: a szatmári és bihari részekkel megnagyobbított Szilágy megye a tartományt földrajzilag is kettészeli, az északi feléhez tartozó Máramaros történelmileg és etnikailag is inkább a fejedelemségi Erdélyhez kapcsolódik, de Szatmár megye földrajzi és néprajzi karaktere is sokban különbözik a tartomány déli felét alkotó Arad és Bihar megyéjétől. Talán a Temes-Torontál, Krassó és Szörény megyékből álló *Banat* tartomány az, amely a történelmi fejlődés és etnikai karakter szempontjából leginkább homogén tájegységet foglal egybe.

A román statisztikai kiadványok az egyes megyék népesedési és népmozgalmi számsoyait ezen tartományi beosztás szerint közölték egészen az 1948. évi népszámlálásról közzétett eredményekkel bezárólag. Ettől kezdve a „történelmi tartományok” szerinti beosztást elhagyták, nyilván ezzel is hangsúlyozni kívánván az ország egységes nemzeti jellegét.

A fentiekből látható, hogy a népesség fejlődését térbeli tekintetben sem a magyar statisztika országrész-beosztása, sem a román statisztika történelmi tartományok szerinti csoportosítása alapján nem vizsgálhatjuk. Ezért az egyetlen lehetőségek, ha a mindenkori államigazgatási-területi egységek statisztikai adatait vesszük alapul. Erre az eljárásra készítet az a

körülmény is, hogy a népesedési és népmozgalmi számsorok egy jó része csak megyei, illetve 1950–1966 közt csak tartományi (regiuni) bontásban közöltetett.

Miután azonban a vizsgált százéves időszakban az államigazgatási beosztás többször és mélyrehatóan megváltozott, ez a népesség fejlődésének pontos térbeli vizsgálatát nagymértékben megnehezíti, sőt bizonyos időszakokat illetően lehetetlenné teszi.

Ezért szükségesnek látjuk, hogy mindenekelőtt nagy vonalakban vázoljuk az államigazgatás területi szerkezetének módosulásait 1869-től napjainkig.

III.1.A. AZ ÁLLAMIGAZGATÁS TERÜLETI SZERKEZETE

Magyarország egész területét már első királya, Szent István megyékre osztotta, s az akkor megállapított megyebeosztás nagyjából kilencszáz évig megmaradt.¹

A magyar közigazgatás soha nem ismert nagyobb, tartományszerű tagozódást, amely a megyék és a központi kormány közé ékelődve, több megyét egyesített volna magában.² Csak Magyarország Királyhágón túli része, Erdély, amely már a 12. század óta az erdélyi vajda fennhatósága alatt különös közjogi státussal bírt, volt ilyen önálló tartománynak tekinthető. Az erdélyi vajdaság területe, úgy ahogy a három rendi nemzet uniójában már 1437-ben kifejezést nyert, három földre (terra) tagolódott:

a) *A magyarok földje*, amely a 8 nemesi vármegye területét jelentette, a magyarországi megyerendszer keleti nyúlványaként összefüggő tömböt képezett, de hozzá tartoztak a székelyek és szászok területébe ékelt, földrajzilag össze nem függő kisebb-nagyobb területek, így a szászok földjébe szorult különleges jogállású Fogarasvidék is.

b) *A székelyek földje*, amely öt székre oszlott. A székek közül négy az ország délkeleti sarkában összefüggő területet alkotott, Aranyosszék ellenben a magyarok földjéhez tartozó Torda megyében a többi székely székekkel földrajzilag nem függött össze.

c) *A szászok földje* három részből állott: a Királyföld (Königsboden), amely 9 székre oszlott (septem et duae sedes) és három részre tagolódott: Altland, Unterwald és Weinland, továbbá Brassó vidék és Beszterce vidék. Ez utóbbi két területre oszlott: szász (besztercei) és román (nászódi). A szászok földje is csak részben volt földrajzilag összefüggő terület.

A nemesi vármegyék, valamint a székely és szász székek, mint autonóm testületek, a közigazgatás és nagy részben a bíraskodás funkcióit is saját kebelükből választott hivatalosok által látták el. A székely székek közös képviselői szerve volt a székelyek ispánja és az időnként összehívott székely nemzetgyűlés. Az egész szász nemzet (Universitas Saxonum) közös érdekeit a szász gróf (Comes Saxonum) és a szász nemzetgyűlés (Sachsentag) képviselték. Mindezen autonóm politikai testületek működését nagyrészt íratlan, ősi szokásjog, részben írott törvények, statútumok szabályozták.

Ezt az államigazgatási beosztást az önálló erdélyi fejedelemség is tiszteletben tartotta. De a fejedelmi Erdély területe akkor már kibővült a magyarországi részekkel (Partium), amely mint negyedik terület Magyarországnak azokat a Királyhágón inneni részeit jelentette, amelyek az erdélyi fejedelmek hatalma alá kerültek, de Erdéllyel nem egyesítették. Ezen részek területe koronként igen változott, az erdélyi fejedelemség hatalmának legnagyobb kiterjedése idején nemcsak Várad és Szatmár, de Debrecen, Miskolc és Kassa is hozzá tartozott. Idővel azonban a Partium elnevezés korlátozódott a csaknem állandóan Erdélyhez tartozó Zaránd, Kraszna és Közép-Szolnok megyékre, valamint Kővár vidékre. Ezek a területek csak az 1860. évi októberi diploma alapján kerültek vissza véglegesen Magyarországhoz.³

Erdély fentebb ismertetett politikai szerkezete több évszázados tradicionális evolúció eredménye, amelyet Erdélynek a magyarországitól alapvetően különböző helyzete, különleges földrajzi és etnikai viszonyai határoztak meg, a fejedelmi Erdély önálló államisága pedig megpecsételt. Ezt a politikai beosztást tiszteletben tartotta az 1691. évi Leopoldi Diploma,

de nem változtattak rajta az Erdély Magyarországgal való egyesítését kimondó 1848. évi törvények sem. Csak II. József abszolutista uralma, majd az 1849 után következő abszolutizmus forgatta fel, de mindkét alkalommal mindössze néhány évre.

Miután az 1860. évi októberi diploma helyreállította Erdély ősi politikai szerkezetét, az 1863–64. évi szebeni országgyűlés megkísérelte, hogy az évszázados hagyományok továbbfejlesztésével Erdély rendi államszerkezetét a modern demokratikus elvek alapján szervezze újjá, az ekkor már többségben lévő románságot egyenjogú negyedik nemzetként elismerve, és az őt megillető politikai jogok birtokába helyezve.⁴

Ennek a fejlődési folyamatnak gátat vetett azonban az 1867. évi ún. kiegyezés, amelynek alapján az 1867. február 17-i királyi rendelet, érvényesnek ismerve el az 1848. évi uniótörvényeket, elrendelte Erdély egyesítését Magyarországgal. De a királyi rendelet és az egyesülést szentesítő 1868: XLIII. sz. törvény sem érintette Erdély hagyományos politikai beosztását.

Erdély csaknem hétszáz éves sajátos politikai szerkezete azonban végül is áldozatául esett a kor liberális-centralisztikus politikai eszméjének, amely a hagyományok organikus értéke iránt érzéketlenül, egységes elvek alapján törekedett megszervezni a modern magyar államot, következésképpen nem tűrhetett meg semmi partikuláris-territoriális szerkezetet, ősi nemzeti autonómiákat vagy többszázados privilégiumokat.⁵

Az 1876. évi XXXIII. törvénycikk Magyarország és a vele egyesített Erdély közigazgatását az egységes megyerendszer alapján szervezte át, egyes megyéket megszüntetett, egyesített vagy nevüket megváltoztatta és megvonta a megyék közti határokat. Ez a megyebeosztás, kisebb területi módosításokkal, változatlanul érvényben maradt egészen az 1920. évi trianoni békeszerződésig.⁶

A közigazgatás egységesítésének hátrányos következményeit némileg enyhítette, hogy a magyar közigazgatási reform a községek, városok és megyék széles körű önkormányzatának elvén épült fel, amit a tisztségek választás útján történt betöltése is biztosított. A kormány csak felügyeleti jogot gyakorolt a megyei és városi törvényhatóságokhoz kinevezett főispánok által.

A román impérium 1925-ig érvényben hagyta a régi magyar közigazgatási beosztást, így az csaknem 50 évig változatlan maradt.⁷

A megyei, városi és községi önkormányzatok működését azonban már 1919. január 24-én a Kormányzó Tanács II. sz. dekrétuma felfüggesztette,⁸ a megyék és városok élére román prefektusokat nevezett ki, akik valóságos kiskirályokként uralkodtak, önkényesen neveztek ki vagy bocsátottak el tisztviselőket, polgármestereket, községi előljárókat.⁹ Ugyanez a dekrétum bevezette a helységek és megyék román elnevezéseit.

Az erdélyi román politikai vezetők koncepciója szerint azonban ez az intézkedés csak átmeneti jellegű lett volna, és az általános és titkos választójog alapján újjáválasztott önkormányzati szervek működését továbbra is fenn akarták tartani, sőt helyesnek látták volna ezt Románia minden tartományára kiterjeszteni.

De a Brătianu-család liberális pártja az egységes nemzeti állam elvén 1925-ben megszavaztatta a közigazgatás egységesítéséről szóló törvényt.¹⁰ Ez a törvény, az 1923. évi alkotmányban lefektetett közigazgatási decentralizáció elvével éles ellentétben, a teljes állami központosítás elvén épül fel, felszámol minden helyi vagy megyei önkormányzatot, a kormány által a megyék élére kinevezett prefektusoknak úgyszólván korlátlan diszkrecionális hatalmat ad, a választott megyei és községi képviselőtestületek helyét csaknem állandó jelleggel a kinevezett „időközi bizottságok” (comisie interimară) foglalják el.¹¹

A törvény annak megállapítása után, hogy Románia területe közigazgatási szempontból megyékre (judet), a megye pedig községekre oszlik, kimondja, hogy a megyék területi elhatárolását, a városok és municípiumok számát, a megyék székhelyét, valamint mindezek nevét királyi rendelet (decret regal) állapítja meg.

Románia új területi beosztását a 2465. sz. királyi rendelet melléklete tartalmazza.¹² Az új beosztás szerint Erdélyben a megyék száma csak annyiban változott, hogy Krassó-Szörény megyét kettéosztották, így a megyék száma 23-ra emelkedett.

A törvény azonban az erdélyi történelmi hagyományokat több vonatkozásban is áttöri:

a) A régi Beszterce-Naszód megyéből két községet – Kosna (Coșna) és Radnalajosfalva (Cârlibaba Nouă) – áthelyezett a regáti Câmpulung megyébe, ezáltal első ízben megsértve Erdély területi egységét.¹³

b) Megváltoztatták a megyék egy részének régi történelmi elnevezését (így lett Beszterce-Naszód megyéből Naszód megye, Maros-Tordából Maros megye, Szolnok-Doboka megyéből Szamos megye stb.).

c) Egyes megyék székhelyeit áthelyezték. Így Alsó-Fehér megye székhelye Nagyenyed helyett Gyulafehérvár, Kis-Küküllő megye székhelye Dicsőszentmárton helyett Balázsfalva, Szatmár megye székhelye Nagykároly helyett Nagybánya lett.¹⁴

d) A leglényegesebb változást azonban a megyék új területi beosztása jelentette. Az át-szervezés csak Máramaros, valamint Krassó és Szörény megyék egyesített területét nem érintette, a többi megye területe azonban kisebb vagy nagyobb mértékben mind változást szenvedett. Az új megyehatárok megvonását csak igen csekély részben indokolják a jobb közigazgatás (földrajzi viszonyok, közlekedési lehetőségek stb.) szempontjai. Elsődleges célja az volt, hogy a lehető legtöbb megyében román többséget teremtsen. Ezt legszembetűnőbben Szilágy és Maros megye új határainak megvonása igazolja.¹⁵

A parasztpárttal szövetségben átmenetileg kormányra jutott erdélyi román nemzeti párt, Maniu decentralizációs elgondolásának megfelelően még egy utolsó kísérletet tett a helyi önkormányzat visszaállítására, illetve a regáti tartományokra való kiterjesztésére. Az 1929-ben megszavazott új közigazgatási törvény alapján 1930 február–márciusban megtartják Romániában az első (egyben utolsó) községi és megyei önkormányzati választásokat, amelyekben a nemzetiségek is arányszámuknak megfelelő képviselőkhöz jutottak. A megválasztott közigazgatási szervek azonban nem léphettek működésbe, mert Maniu pár hónap múlva megbukott és ezzel végleg elbukott a helyi önkormányzat elve is.

Az 1925. évi közigazgatási törvényt, illetve a megyei beosztásokat számtalan alkalommal megváltoztatták, módosították, az egymást gyakran váltogató kormányok politikai érdekeinek megfelelően, amíg végül a királyi diktatúra által 1938-ban bevezetett közigazgatási törvény az országot tíz tartományra osztja fel, és a jelentőségüket, sőt jogi személyiségüket is elvesztett megyéket a tartományok királyi helytartóinak fennhatósága alá rendeli. A törvényben már a parancsuralmi elv érvényesül, ez pedig kizár minden önkormányzatot.¹⁶

Nagy-Románia 1940-ben történt felbomlása után a tartományi intézmény megszűnik. A bécsi határ által kettévágott töredék megyéket mind a magyar, mind a román kormányzat összevonja, illetve egyes községeket szomszédos megyékhez csatol.

A második világháborút követő békeszerződés alapján Észak-Erdély területe visszakerülve Romániához, lényegében helyreállt az 1925. évi közigazgatási törvény által megállapított megyei beosztás. Ez érvényben maradt 1950-ig.

A megyerendszert, mint a „burzsoá-földesúri rendszerből örökölt maradványt”, mely nem felelt meg a szocialista fejlődés követelményeinek, az 5/1950. sz. törvény¹⁷ felszámolta és az országot tartományokra (regiune), tartományokat rajonokra osztotta fel. Ez a törvény Románia II. világháború után megmaradt területén 28 tartományt létesített. „Az államgépezet egyszerűsítése és a fenntartási költségek csökkentése érdekében” azonban a tartományok számát már 1952-ben 18-ra, 1956-ban 16-ra szállították le, és 1968-ig az egyes tartományok területét, elnevezését, a rajonok számát és beosztását is számtalan alkalommal módosították. Ezen módosítások felsorolását feleslegesnek tartjuk, ezért csak annak közlésére szorítunk, hogy 1956-ban, a népszámlálás időpontjában, Erdély területén a következő 7 tartomány volt: Baia Mare (Nagybánya) tartomány – későbbi neve Maramureș (Máramaros) –,

Cluj (Kolozsvár) tartomány, Hunedoara (Hunyad) tartomány, Oradea (Nagyvárad) tartomány – későbbi elnevezése Crișana (Körösvidék) –, Stalin tartomány – 1960-tól Brașov (Brassó) tartomány –, Timișoara (Temesvár) – később Banat – tartomány, Regiunea Autonomă Maghiară (Magyar Autonóm tartomány). Ez utóbbit az 1952. évi alkotmány 19. szakasza „a kompakt székely magyar lakosságú területen” létesítette és mint a „lenini nemzetiségi politika” valóra váltását reklámozta belföldön és külföldön. Az alkotmány 21. szakaszában előírt különleges szabályzatát azonban sohasem dolgozták ki és jogállása, adminisztrálása semmiben sem különbözött az ország bármely más tartományától. Az „autonóm” elnevezés tehát csak pusztán formális volt, minden anyagi-jogi tartalom nélkül. Már 1960-ban egy újabb tartományi átszervezés során, a csaknem 90%-ban székely-magyar lakosságú volt Háromszék megye területét Brassó tartományhoz csatolták, viszont a volt Kis-Küküllő, Kolozs, Torda-Aranyos és Beszterce-Naszód megyék területéből olyan részeket csatoltak hozzá, amelyek lakossága túlnyomó részben román volt. Így a tartomány, bár a magyarság még mindig abszolút többségben maradt, elvesztette kifejezetten magyar jellegét, új neve Mureș–Autonomă Maghiară (Maros–Magyar Autonóm) tartomány lett, de a „magyar autonóm” név csak a lenini nemzetiségi politika régi híveinek megnyugtatására maradt meg, gyakorlatilag már csak a „Mureș” tartomány elnevezést használták.¹⁸

A 2/1968. sz. törvény azután, megállapítva, hogy a községek és a központi kormányzat közé ékelt két igazgatási egység (tartomány és rajon) a közigazgatást túlságosan bonyolulttá és költségessé teszi, ismét visszaállítja a „történelmi hagyományokon alapuló” megyerendszert, de megszünteti a megyék régebbi járási beosztását. A megyék számát lényegesen lecsökkentették, ezáltal az új megyék területe jóval nagyobb lett.

Románia 39 megyéjéből 16 esik Erdélyre. A 22, illetve 23 régi erdélyi megye közül tehát 6 megszűnt (Fogaras, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Szolnok-Doboka–Szamos, Torda-Aranyos és Udvarhely), területüket a szomszédos megyék közt osztották fel. Történelmileg, földrajzilag és néprajzilag összefüggő területeket szabdaltak fel és csatoltak olyan távol eső megyei központokhoz, amelyekkel semmi szempont nem köti össze. Így például Nagybányát és környékét átcsatolták Máramaros megyéhez, melynek területe a réginek csaknem kétszerese lett. Viszont Szatmár és Szilágy megyék egészen kicsire zsugorodtak. A szász lakosságú Segesvár és környéke Maros megyéhez került, a három székely megye közül Udvarhely megszűnt, területe legnagyobb részét „Hargita” megyéhez (volt Csík megye) csatolták, amelytől a Hargita-hegység magas hegylánca választja el.

Ezúttal nagyobb arányokat öltött Erdély területi megcsonkítása is: a már 1925-ben átcsatolt Kosna és Radnalajosfalva, továbbá a későbbiekben (feltehetőleg már 1948-ban) regáti közigazgatási központokhoz csatolt három székelyföldi község: Gyimesbükk (Ghimeș Făget), Gyergyóbékás (Bicazul Ardelean), Sósmező (Poiana Sărată) községeken kívül a regáti Mehedinți megyéhez csatolták Orsova városát és környékét is.

Ezekből látható, hogy a megyei beosztásoknál a történelmi hagyományokat egyáltalán nem tartották tiszteletben. De még a megyék elnevezésénél sem. Mert vajon miért kellett az ősi Csík megye nevét Hargitára változtatni, amikor ennek semmiféle történeti, de még toponímiai jelentősége sincs? Vagy miért kellett az ősi Háromszék megyét (amelynek területével az új megye csaknem azonos) Kovászna megyére átkeresztelni, amikor a megye délkeleti sarkában fekvő jelentéktelen Kovászna község a megye történetében semmi szerepet nem játszott?

Nem alaptalan az a feltevés sem, hogy az erdélyi megyebeosztásoknál és elnevezéseknél is messzemenően érvényesültek a román nemzeti szempontok.

Ha meggondoljuk azt, hogy a járási tagolás megszüntetése folytán a jórészt megnagyobbodott megyék közigazgatási és bíraskodási funkcióit egyedül a megyeközpont látja el, amely a megye egyes helységeitől több száz kilométerre, magas hegyeken keresztül, rossz közlekedési viszonyok közt közelíthető meg, akkor nem kell különös jóstehetség annak

megállapításához, hogy ez a közigazgatási beosztás sem lesz hosszú életű. Ezt a feltevést alátámasztja az is, hogy az új megyei beosztásokat máris több alkalommal módosították.

III.1.B. A NÉPESSÉG FEJLŐDÉSE TERÜLETI EGYSÉGEK SZERINT

A területi-közigazgatási beosztás fentebb vázolt gyakori és mélyreható változásai miatt a kisebb területi egységek népességének fejlődését az egész százéves időszakra egységes beosztásban vizsgálni csak akkor volna lehetséges, ha valamennyi népszámlálás eredményeit községenkénti részletezéssel ismernénk.

Ennek hiányában a fejlődési folyamat csak szakaszokra felosztva vizsgálható. Ezt az alábbiak szerint kíséreljük meg.

I. SZAKASZ: 1869–1910

Magyarország 1869 év végén tartott népszámlálásainak eredményeit még a történelmi hagyományon alapuló politikai beosztás alapján tették közzé, Erdély adatait Magyarországtól elkülönülten az alábbi területi egységek szerint:

a) *A vármegyék*: Alsó-Fehér, Belső-Szolnok, Doboka, Felső-Fehér (ezen belül külön Fogaras vidék), Hunyad, Kolozs, Küküllő és Torda megyék.

b) *Székely székek*: Aranyos szék, Csík szék, Három szék, Maros szék és Udvarhely szék.

c) *Szász székek és vidékek*: Beszterce vidék, Naszód vidék, Brassó vidék, Kőhalom szék, Medgyes szék, Nagy-Sink szék, Segesvár szék, Szászsebes szék, Szászváros szék, Szeben szék, Szerdahely szék és Újgyház szék.

A magyarországi részek közt Kővár vidék és a még katonai igazgatás alatt lévő bánági román határőrezred, továbbá Arad, Bihar, Csanád, Közép-Szolnok, Krassó, Kraszna, Máramaros, Szatmár, Temes, Torontál, Ugocsa és Zaránd megyék adatai foglaltak magukban olyan területeket, amelyek a mai értelemben vett Erdélyhez tartoznak.

A megyéken, székeken és vidékeken belül az adatok járasonként, szabad királyi és kiváltságos mezővárosokként vannak részletezve.

Az 1880–1910 közt végrehajtott népszámlálások eredményeit az 1876: XXXIII. törvény cikk szerint megállapított megyei beosztás szerint közölték, községenkénti részletezéssel.¹⁹

Az 1869. évi népszámlálás községenkénti népességi adatait az 1876-ban életbe lépett közigazgatási beosztás szerint ugyancsak ismerjük.²⁰

Tekintettel arra, hogy az 1920. évi népösszeírás eredményeit az 1876. év óta érvényben volt megyei beosztás alapján tették közzé (éspedig községenkénti bontásban), az 1869–1920 közötti 6 számbavételről kiadott hivatalos kiadványok alapján nincs akadálya annak, hogy a népesség fejlődését homogén összetételű megyék szerint vizsgálhassuk.²¹

A megyék lélekszámának és népsűrűségének alakulását, valamint a tényleges népszaporodást (szám szerint és százalékban) 1869–1910 között a 4. sz. tábla mutatja.²²

Ez a 41 éves időszak, amely lezárja a magyar népszámlálások tükrében vizsgálható korszakot, a háborús vagy jelentősebb politikai viaszályok által nem zavart gazdasági fejlődés következtében, a népesség mérsékelt ütemű, de fokozatosan felfelé ívelő gyarapodására általában kedvező feltételeket biztosított. Az első évtizedben, a kolerajárvány következtében, csaknem valamennyi megye lélekszáma csökkent ugyan, az egész 41 év népgyarapodása mégis minden megyében pozitív mérleggel zárult. De a népgyarapodás üteme és aránya tekintetében az egyes megyék ingadozó és változatos képet mutatnak, sok ellentmondó vonást tükröznek.

Általában megállapítható, hogy a népesség számbeli fejlődését az egyes megyékben egyrészt (pozitív irányban) a születésgyakoriság, másrészt (negatív irányban) a kivándorlás mértéke határozta meg.

Az egész népesség 24,7%-os népgyarapodási arányát több mint két és félszeresen haladta meg Máramaros megye 65,8%-os tényleges szaporodása, amit egyrészt a kiemelkedően magas természetes szaporodás (különösen a zsidók és rutének), kisebb részben bizonyos mértékű rutén és zsidó bevándorlás, valamint az a tény magyaráz meg, hogy a kivándorlási mozgalomban a megye csak az utolsó évtized vége felé kapcsolódott be, és akkor is csak csekély mértékben.

Sorrendben a szintén kedvező természetes szaporodást mutató Kolozs megye következik 42,2%-os tényleges szaporodással, amiben igen jelentős szerepe volt a gyors ütemben iparosodó Kolozsvár város népességfeszítő erejének.

De már a rangsorban harmadik Csík megye 35,8%-os népgyarapodása egyáltalán nem magyarázható a fejlődés gazdasági adottságaiban (iparosítás) rejlő népességmegtartó erő emelkedésével. Tisztán annak következménye, hogy a megye természetes szaporodási aránya messze kiemelkedett az összes többi megyék fölött, és egyedül Máramaros megye haladta meg.

A bányászat és nagyipar kifejlődése eredményezte Hunyad megye 32,1%-os gyarapodását, amelyet a nagyon alacsony természetes szaporodás mellett csak jelentős odavándorlás tett lehetővé. De már az ugyancsak gyors ütemben iparosodott Krassó-Szörény megye, elég jelentős vándorlási többlete ellenére, kedvezőtlen természetes szaporodása folytán csak 23%-kal növelte népességét.

A jó termőtalajjal bíró, nagyobb népesség-megtartó erővel rendelkező Szatmár, Bihar és Arad-Csanád megyék átlagosan 38% körüli népgyarapodása, az elég jelentős kivándorlás ellenére is, részben városaik ipari fejlődésének köszönhető. De már a hasonló vagy talán még nagyobb gazdasági adottságokkal rendelkező Temes-Torontál megye, az alacsony természetes szaporodás és a nagyarányú kivándorlás következtében, mindössze 13,3%-os tényleges népgyarapodással (az átlagosnak 34%-a) a megyék rangsorában az utolsók közt van.

Ennél alacsonyabb tényleges gyarapodást csak Fogaras megye (9,5%) és Nagy-Küküllő megye (8,2%) mutat fel. Mindkét megye élen jár a kivándoroltak számaránya tekintetében, az előbbi közepes, az utóbbi alacsony természetes szaporodási arányszámmal. De amíg Fogaras megye jobbra hegyvidéki, gyenge minőségű szántóterülete következtében nagy agrárnép-feleslegét csapolta le a kivándorlással, addig Nagy-Küküllő intenzív szántóföldi és szőlőművelésre alkalmas termékeny talaja még nagyobb agrárnépesség boldogulására is lehetőséget nyújtott volna.

Íme tehát a népszaporodás területi megoszlásának ellentmondó vonásai: egyrészt 65,8%-os feltűnően magas gyarapodás (Máramaros megye) – megfelelő népesség-fenntartó erő nélkül. A másik szélsőség pedig: a feltűnően alacsony 8,2%-os népgyarapodás az agrárnép-felesleggel nem rendelkező Nagy-Küküllő megyében – az alacsony gyermekáldás mellett is igen jelentős vándorlási veszteség következtében. A két szélsőség közt pedig a megyék sokszínű skálája, melynek részletes elemzésére tanulmányunk keretei nem adnak lehetőséget.

A népesség számbeli gyarapodásának azonban általában van egy közös vonása: a fokozódó mezőgazdasági népfelesleg elvándorlása az ipari felvevő képesség elégtelensége folytán.

II. SZAKASZ: 1910–1948

Ez az időszak jórészt Erdélynek a polgári rendszerű Román Királyság kereken három évtizedes korszakára eső népességfejlődését tükrözi. Ebben a korszakban a két világháború embervesztései, faj- és népiirtások, nagyrészt kényszerjellegű kivándorlások vagy kitelepí-

tések, a kedvezőtlen gazdasági viszonyok mind negatív irányban befolyásolták a népesség számbeli gyarapodását. Ugyanakkor a nagyarányú számbeli veszteséget jelentős részben ellensúlyozták a kárpátontúli részekből történt betelepítések, amelyek nélkül az 1948. évi népesség száma egyáltalán nem, vagy csak nagyon csekély mértékben lett volna magasabb az 1910. évinél, tehát legjobb esetben stagnálást mutatott volna.²³

A megyéknek a román államhatalom által megállapított beosztás szerinti lélekszámát az egyes népszámlálások időpontjában az 5. sz. tábla szemlélteti.²⁴

Az egyes megyék népességgyarapodása tekintetében ez az időszak még sokkal változatosabb, ellentéteesebb képet mutat, mint az előző.

Az igen alacsony, összesen 9,5% (évi átlagban 0,26%) átlagos gyarapodástól fel- és lefelé egyaránt feltűnő nagyok a kilengések.

Öt megye (Fogaras, Hunyad, Krassó-Szörény, Udvarhely és Arad) népessége egyenesen fogyott, amire az előző időszakban nem volt példa, még a nagyarányú kivándorlás mellett sem.

Ezek közt Krassó-Szörény megye népességének 10,3%-os, valamint Hunyad megye 4,3%-os fogyása különösen jellemző, mert rávilágít Nagy-Románia gazdasági politikájának arra a tendenciájára, amely a gyors fejlődésnek indult erdélyi nagyipart a regáti nagykapitalista érdekek védelmében visszaszorítani igyekezett. Bár ezen megyék természetes szaporodása már az előző időszakban is igen alacsony volt, a bányászat és vasipar nagyszámú munkaerőt vonzott, minek következtében népességük erőteljesen gyarapodott. A két megye tényleges szaporulata a magyar uralom 41 éve alatt 170 249 fő volt, ezt követően a 30 éves román uralom alatt pedig 62 755 fővel fogyott, de ha megbízhatónak fogadhatnánk el az 1920. évi népszámlálás adatait, akkor a fogyás 118 678 fő.²⁵

A három székely megye: Csík, Háromszék és Udvarhely népessége a 37 év alatt mindössze 5603 fővel (1,38%) gyarapodott, ami csak stagnálásnak mondható. Ebből is 5357 fő az első húsz évre, illetve annak második évtizedére esik, míg 1930–1948 közt a gyarapodás mindössze 246 fő.²⁶

Viszont Brassó megye feltűnő 48,8%-os, valamint Kolozs, Torda, Maros és Szeben megyék ugyancsak az átlagot jóval meghaladó népgyarapodása a könnyűipar, illetve a hadiipar konjunktúrája folytán az előnyös ipari kapacitással rendelkező városaik vonzóerejének következménye.

Ezen időszak első két évtizedéből csak az 1911–1915 közt eltelt békebeli négy év volt kedvező a népesség gyarapodására. De az 1911–1930 közötti 20 év átlagosan évi 0,27%-os tényleges gyarapodása, szembeállítva Románia kárpátontúli részének a jelenlegi területre átszámított évi 1,16%-os népgyarapodásával, vagy akár csak a mai Magyarország évi 0,70%-os szaporodásával, mégis igen feltűnő és a következőkben magyarázatra szorul.

Csak az 1930 végén és az 1941 elején tartott két népszámlálás közt eltelt nagyjából tíz év hozott határozott javulást a népesség fejlődésében, amikor a tényleges szaporodás évi átlaga elérte a 0,25%-ot. Ez azonban az egyes megyéknél nagyon eltérően (Krassó-Szörény 0,02% és Brassó 2,09%-os határértékei közt) mutatkozott.

A következő, 1948 elején tartott népszámlálás azonban már 151 ezer fő népességcsökkenést mutat ki. Bár ennek elemzése a következő fejezetre tartozik, már itt rá kell mutatnunk arra, hogy Erdély autochton népességének a második világháború okozta tényleges vesztesége ennél jóval nagyobb volt. A világháború kapcsán elmenekült, elesett, kitelepített vagy lágerekben elpusztult németek veszteségét ugyanis legalább 200 ezer főre tehetjük. A büntető táborokban és gázkamrákban elpusztított, vagy a deportálásból vissza nem tért zsidók száma is mintegy 100 ezer, és az elmenekült, kitelepített vagy likvidált magyarság száma is 100–150 ezerre becsülhető. Mindezt alátámasztják az 1948. évi népszámlálás nemzetiségi számadatai is, amelyek valamennyi nemzetiség lélekszámában összesen mintegy 450–500 ezernyi fogyást mutatnak az 1941. évi lélekszámmal szemben. Viszont ugyanakkor a román-

ság lélekszáma 450 ezerrel növekedett. Márpedig nyilvánvaló, hogy az erdélyi románságnak is voltak komoly háborús veszteségei, így a 450 ezer főnyi gyarapodás nagyobb részben betelepítés eredménye lehetett.

Ezt a feltevést nagymértékben alátámasztja Temes megye 1941. és 1948. évi adatainak egybevetése. Ez a megye, amely mindig a leggyengébben szaporodó megyék egyike volt (évi szaporodása az erdélyi átlagnak alig felét tette ki) 1941-től 1948-ig 12 077 fővel, 2,3%-kal gyarapodott, amikor csaknem minden megye népessége jelentős mértékben fogyott, vagy legjobb esetben stagnált, és amikor egész Erdély népesség (a népszámlálási adatok szerint) 2,56%-kal csökkent. Viszont, ha a megye népességének tényleges gyarapodását nemzetiségek szerint nézzük, akkor azt látjuk, hogy míg a németiség és egyéb nemzetiségek lélekszáma kerekén 74 ezerrel fogyott, addig a románok száma kerekén 78 ezerrel nőtt, ami semmiképpen sem lehetett a természetes szaporodás eredménye.

III. SZAKASZ: 1930–1956 (1948–1956)

A népességfejlődés megyék szerinti vizsgálatának lehetősége az 1948. évi népszámlálással megszűnik, miután a következő, 1956. évi népszámlálás eredményeit az akkor érvényben volt tartományi (regiune) beosztásban, az 1966. évi népszámlálási adatokat pedig már egészen új megyei beosztásban tették közzé, és egyik népszámlálás adatait sem ismerjük községenkénti bontásban.

Hogy a fejlődés tendenciájáról mégis képet nyerhessünk, az 1930. évi népszámlálás községi adatait átcsoportosítottuk az 1956. évi tartományi beosztásnak megfelelően.²⁷ Így a III. szakasz (1948–1956) kapcsolódik a II. időszakhoz.

A 6. sz. tábla számsorai bizonyos mértékben már a népességfejlődésnek a szocializmus társadalmi és gazdasági feltételei által szabott alakulását is tükrözik. Stalin (Brassó), Nagybánya, Kolozsvár és Hunyad tartományok kiemelkedő népgyarapodása az egyre erőteljesebb szocialista iparfejlesztés érdekeit szolgáló munkaerő-koncentráció eredményeként mutatkozik.²⁸

Az időszak utolsó 8 évének (1948–1956) minden előző periódusnál magasabb, 8,4%-os (évi 1,05%) gyarapodása, amely most első ízben már nagyon megközelíti a regáti tartományok évi 1,40%-os szaporulatát, arra utal, hogy Erdély népgyarapodásának az igen alacsonyra süllyedt természetes szaporodásnál még jelentősebb forrása volt a betelepítés, mint az 1941–1948 közti időszakban.²⁹

IV. SZAKASZ: 1910–1966 (1956–1966)

Az utolsó magyar és az utolsó román népszámlálás népességének számát, illetve a két időpont közt lepergett kerekén 55 esztendő népességfejlődését úgy vetettük egybe, hogy az 1910. évi népszámlálás községi adatait átcsoportosítottuk az 1966. évi népszámlálási kiadványban közölt megyei beosztás szerint.³⁰

Az 1930., 1948. és 1956. évi népszámlálásoknak a jelenleg érvényes megyei beosztásra átszámított adatait a 28. sz. jegyzetben említett fenntartással közöljük abban a feltevésben, hogy bizonyos tájékoztatást nyújtanak.³¹

A 7. sz. tábla tehát öt népszámlálás adatai alapján szemlélteti a népesség megyék szerinti alakulását. Ezáltal az utolsó tíz év népességi adatai kapcsolódnak az I. szakasz záró adataihoz.

De nem szabad szem előtt téveszteni, hogy az 1966. évi népszámlálás időpontjában ezek a megyék még nem is léteztek, a jelenlegi megyebeosztás csak rá két évre, 1968-ban lépett életbe, a begyűjtött adatokat csak utólag csoportosították az új megyék szerint. Továbbá, amint már fentebb kifejtettük, az új megyehatárok egymástól a történelmi fejlődés, az

etnikai viszonyok, a gazdasági fejlettség és érdekeltség szempontjából egyaránt nagyon különböző területeket kapcsolnak egybe, így a statisztikai táblázatokban közölt demográfiai számsorok semmiképpen se tükrözhetik a mesterségesen, ésszerűtlenül összetákolt új megyeterületek egységes fejlődési eredményeit.

Az 55 év távlatában egyedül Arad megye népessége mutat elég jelentős, kerekén 24 ezer főnyi (-4,7%) fogyást, de míg 1910–1948 közt a fogyás 29 ezer, 1948–1956 közt ugyan jelentéktelen volt, az utolsó tíz év alatt már több mint ötezer fővel gyarapodott, Bizonyára nem a természetes szaporodás növekedése folytán.

Csak stagnáló népességről beszélhetünk a következő megyéknél:

Krassó-Szörény népessége 1910–1948 közt 40 ezerrel fogyott az alacsony természetes szaporodás és nehéziparának visszafejlesztése folytán, viszont 1948–1966 közt a már ismerttetett okok következtében 56 ezerrel gyarapodott, de az 55 év összes népességgyarapodása így is csak 4,8%.

Temes megye népességének 7,8%-os gyarapodása sem mondható sokkal jobbnak, de az alacsony természetes szaporodás és a németiség nagy számbeli veszteségei mellett még ez is csak jelentős betelepítés eredményeként állhatott elő.³²

Hunyad megye 151 ezer főnyi kiemelkedő (46,7%) népszaporulata csak az utolsó 18 év eredménye, mert amíg 1948-ig népessége 17 ezer fővel fogyott, 1948–1966 közt gyarapodása (igen gyenge természetes szaporodás mellett) a betelepült munkaerő következtében 168 ezer. Hunyad és Krassó-Szörény megyék népessége tehát nem egészen két évtized alatt 224 ezer fővel gyarapodott, ami egy megye népességének felel meg és jelzi, hogy a szocialista Románia felismerve Erdély ezen délnyugati vidékének páratlan gazdasági lehetőségeit, szédületes ütemben kezdte fejleszteni az ottani bányászatot és a nehézipart. A gazdasági szempont párosul azonban a nemzeti szemponttal, mert ez a két megye közismerten igen alacsony természetes szaporodása miatt nem tudván biztosítani a szükségelt munkaerőt, jó indokul szolgálhat arra, hogy a munkáshadsereget a Regát szapora lakosságának népfeleslegéből toborozza. Vagy éppen elsődlegesen, a messze tekintő nemzeti célok motiválják Románia nemzeti színezetű szocializmusának nagyarányú erdélyi iparfejlesztését.

Az átlagos 28,4%-os tényleges szaporulatot jóval meghaladja Brassó megye (86,4%), továbbá Kolozs (58,8%), Maros (45,1%), Szeben (52,4%) és Máramaros (42,2%) megyék, utóbbi a nagybányai iparvidék odacsatolása következtében.

A megyék többségénél az utolsó 18 év kiemelkedő népszaporulata bírt döntő jelentőséggel. Ebben az időszakban a leggyengébben fejlődő megyék voltak: Szilágy megye (jelenleg Erdély terület és lélekszám tekintetében egyik legkisebb, legkevesebb ipari kapacitással rendelkező megyéje, az egyetlen megye, amelynek népessége az utolsó évtizedben fogyott), továbbá Fehér megye, a határ menti Bihar és Szatmár megyék, valamint a két székely megye: Hargita és Kovászna.

A megyék igen differenciált népességi és gazdasági fejlődését jól mutatják az egész népességhez viszonyított fajlagos súlyukban bekövetkezett nagy eltolódások.³³ A 7. sz. tábla mutatja az 1910. és 1966. évi arányszámokat, amelyhez nem tartjuk szükségesnek magyarázatot fűzni, a fentebb már kifejtettek alapján.

Fontosnak véljük azonban, hogy rámutassunk Erdély és a regáti részek tényleges szaporodási arányszámában különösen 1948 óta észlelhető feltűnő változásokra. Ezt szemlélteti a 8. sz. tábla.³⁴

Ebből megállapítható, hogy amíg Erdély népességének tényleges gyarapodása 1910–1930 közt csak mintegy negyedannyi, 1930–1941 közt pedig 1/3-a volt a Regát tényleges szaporodásának, 1948–1956 közt már csak 25%-kal, 1956–1966 közt pedig egészen megközelítve, mindössze 18%-kal marad alatta.

Még hangsúlyozottabb következtetésre jutunk, ha Erdély és a Regát tényleges szaporodását az egész Románia népgyarapodásához viszonyítjuk. Míg Románia egész szaporulatá-

ból 1910–1930 közt csak 16,1%, 1930–1941 közt még mindig csak 19,6% esett Erdélyre, ez az arány 1948–1956 közt már 30%-ra, 1956–1966 közt pedig már 31%-ra emelkedett. Összesítve a két időszak eredményeit: 1910–1941 közt (kerekén 30 év) Erdély és a Regát aránya 17,9:82,1, az 1940–1966 közötti 15 év alatt pedig 28,0:72,0 volt.

A következő fejezet adatai számszerűen igazolják azt a közismert tényt, hogy Erdély népességének természetes szaporodása mindig jóval alacsonyabb volt a Regáténál. A tényleges szaporodás arányaiban 1948 óta beállott változások egyetlen magyarázata tehát csak az lehet, amint arra már többször is utaltunk, hogy a második világháborút követően egyre erőteljesebben folyik a nagyobb szaporaságú Regát népfeleslegének Erdélybe való áramlása.³⁵

III.1.C. A NÉPSŰRŰSÉG

A népsűrűségi mutatószámok elemzése előtt rá kell mutatnunk arra, hogy a megyék területi tagolása nem valami racionális elgondolás eredményeként jött létre. Egy ilyen lehetőséget, amely nagyjából azonos területű és lélekszámú megyék létrehozását célozná, merőben kizárnak Erdély változatos domborzati viszonyai. A megyék területi elhatárolása jórészt évszázados történelmi fejlődés eredménye, amit a román közigazgatási reformok is bizonyos mértékig kénytelenek voltak tiszteletben tartani.

Ennek következtében a megyék terület és lélekszám tekintetében igen változatos képet mutatnak. A magyar közigazgatási beosztás szerint voltak egészen kis megyék, amelyek területe még a kétezer km²-t sem érte el (Brassó 1492 km² és Kis-Küküllő 1724 km²), fajlagos súlyuk az egész területhez viszonyítva mindössze 1,5–1,7% volt, a másik véglet pedig Krassó-Szörény megye 11 ezer km²-t meghaladó területe, Erdély egész területének 10,8%-a, egy átlagos megyeterületnek csaknem háromszorosa.

Ami pedig a lélekszámot illeti, voltak megyék, amelyek lélekszáma még 1910-ben sem érte el a százezret (Fogaras: 95 174), vagy éppen hogy valamivel meghaladta, az összes népességhez viszonyított fajlagos súlyuk mindössze 1,8–1,9% volt. Viszont Temes-Torontál megye félmilliót meghaladó, Krassó-Szörény és Bihar megyék félmilliót megközelítő lélekszámukkal, együttesen tehát csaknem másfél milliós népességükkel Erdély egész népességének több mint 28%-át képviselték.

Ezen a helyzeten az 1925. évi román közigazgatási beosztás is alig változtatott, de még a jelenlegi megyebeosztás sem szüntette meg a megyék közötti területi és lélekszámbeli aránytalanságokat.

Az egyes megyéknek a 4., 5. és 7. sz. táblákban közölt nyers népsűrűségi arányszámait mindössze annyit mondanak, hogy a megye egy km²-én az adott időpontban ennyi és ennyi ember élt. Azt azonban mégis szemléltetik, hogy a lepergett csaknem száz év alatt a tényleges népnövekedés arányában a népesség fokozatosan sűrűsödött. Mutatják ezenkívül azt is, hogy a népszaporulat ingadozása következtében a népsűrűsödés üteme az egyes időszakokban nem volt egyenletes, főleg azonban, hogy a nyers népsűrűség alakulását megyék szerint feltűnő aránytalanság jellemzi, hangsúlyozottabban 1930 óta. Amíg a nyers népsűrűség 1910–1966 közt átlagosan 15 lélekkal emelkedett, Arad megye népsűrűsége kerekén 3 fővel csökkent, a másik szélsőségen pedig Brassó megyében 38, Kolozsban 35, Hunyadban csaknem 32 fővel nagyobbodott.

Ezek a nagy aránytalanságok egyetlen jelzőszámmal rávilágítanak az egyes megyék részére nyújtott fejlődési lehetőségek (iparfejlesztés) differenciált voltára, valamint az államilag irányított migráció irányaira és méreteire, de csak csekély mértékben jelzik a természetes reprodukció eltérő arányszámait, sőt egyes megyéknél ezekkel éppen ellentétes irányúak.³⁶

Tudjuk azonban, hogy a nyers népsűrűségi arányszámok nem mutatják meg, melyik megyében laknak a kelleténél többen és melyikben a lehetségesnél kevesebben, így semmi-

képpen se fejezik ki az egyes megyék népeltartó kapacitását. Ha tehát egymással szembeállítjuk az egyik legalacsonyabb népsűrűségű (42,7) Hargita megyét a legmagasabb, több mint kétszeres népsűrűségű (94,9) Kolozs megyével, ebből nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy az előbbi alulnépesedett, az utóbbi túlnépesedett megye.

A szakirodalom a népességgel való telítettség fokát jelző ún. tisztított népsűrűségi koeficiens kiszámításának számos módszerét dolgozta ki.

Abból kell kiindulnunk ugyanis, hogy a népet, amely szülőföldjének rögéhez tradicionális érzelmekkel ragaszkodik, nem a terület tartja el, hanem annak gazdasági tényezői. A gyarapodó népesség eltartására elégtelen gazdasági tényezők a szülőföld elhagyására, elvándorlásra kényszerítik a népet, más lehetőség híján még olyan tájak irányába is, amelyek életformája tőle idegen, és ahol még szellemi–nemzeti hagyományait is fel kell áldoznia.

A területi egység összes gazdasági tényezői alapján kiszámítható mutatószámot nevezünk a népsűrűség gazdasági indexének.³⁷ Egy ilyen tisztított népsűrűségi index kiszámítása azonban még egy egész országot illetően is igen bonyolult és eleve sikertelenségre ítélt feladat, mert ha a vizsgált terület egységei bármelyikének csak egyetlen gazdasági erőforrása megbízható adat hiányában kimaradna, merőben téves eredményre jutunk. Világos, hogy megyei terület egységek vonatkozásában még kevésbé állnak rendelkezésünkre azok az adatok, amelyek alapján a gazdasági indexeket kiszámíthatnánk.³⁸

A tisztított népsűrűségi index kiszámításának egyik általánosan elfogadott módszere az agrár-népsűrűség alapul vétele, amikor is a lélekszámot a mezőgazdaságilag művelhető területhez viszonyítjuk.³⁹ Ennek a módszernek alapján számítja ki Venczel József a Székelyföld tisztított népsűrűségét, szembeállítva Erdély többi részének hasonló elvek alapján kiszámított népsűrűségével.⁴⁰ Számításai alapján a Székelyföld agrár-népsűrűségi hányadosa 46,2 (Csík megyéé éppen 72,1), tehát jóval magasabb, mint Erdély 36,5 főre kiszámított átlagos agrárnépsűrűsége.⁴¹

Minthogy a Székelyföld már száz évvel ezelőtt is a túlnépesedés jeleit mutatta (agrár-népfeleslegét Venczel József már 1910-ben csaknem százezerre becsüli), ennek következtében a vitalitási index szempontjából első helyen álló, szorgalmas és élelmes székelység állandóan züllik szét a világba, szüntelenül nagy rajokat bocsát ki magából minden irányban. Népvesztése 1880–1941 közt csaknem másfél százezerre becsülhető, ami nem kevesebb, mint egy székely megye lakossága.⁴² A mezőgazdaság kollektivizálása, az agrárjövődélem mélypontra süllyedése és az ország más, kiváltságolt vidékeihez viszonyítottan úgyszólván jelentéktelen iparfejlesztés következtében ez a folyamat azóta csak fokozódott.⁴³

Véleményünk szerint azonban az agrár-népsűrűségi számítás módszerei Erdélynek a művelhető földterület, földhozam, az altalaj kiaknázzható kincsei, az ipari munkalehetőségek szempontjából egyaránt igen változatos képet mutató tájegységeire nem alkalmazhatók, illetve ezen módszerek alapján nyert indexek nem fejezik ki reálisan, megnyugtató módon az egyes megyék népsűrűsödésének árnyalati differenciáltságát.⁴⁴

Erdély számos megyéjében a lakosság fő jövedelmi bázisa nem a földművelés volt, hanem a legelőgazdálkodásra támaszkodó juh- és marhatartás, ezért a gazdasági indexszámításnál különösebb figyelmet kellene fordítani a legelők és rétek nemcsak mennyiségi, de minőségi értékelésére, hasznosíthatóságuk időtartambeli és távolsági korlátaira stb. A nagyipar és bányászat nyújtotta kereseti lehetőségek mellett fokozottabban kellene figyelembe venni a sok vidéken ma is nagymértékben űzött háziipar jövedelmi lehetőségeit, az idegenforgalomból származó bevételi forrásokat, és még egy sor egyéb helyi jellegű tényezőt.

De a felsoroltakon kívül úgy véljük, hogy a túlnépesedettség nemcsak egy bármilyen arányszámmal kimutatható *objektív helyzet*, hanem nagy mértékben valami *szubjektív érzés*, amit a népesség társadalmi-gazdasági struktúrája, gazdasági és kulturális igényeinek mértéke, az adott lehetőségek nyújtotta életszínvonalba való sorsszerű beletörődés, vagy ellenke-

zöleg, a kényszerű alacsony életszínvonal elleni lázadás, az abból való kiemelkedés vágya formálnak ki. Csak ezzel lehet magyarázni, hogy például Máramaros megye lakossága, amely objektív szempontból talán a legnagyobb mértékben volt túlnépesedettnek tekinthető, egyre gyarapodó népfeleslegét nem igyekezett kivándorlás vagy elvándorlás útján lecsapolni. Ugyanez lehet a magyarázat a regáti területek szapora, de igénytelenebb népességének helyben maradási ösztönére is. A székelységnél viszont ez a szubjektív érzés ellenkező irányba hatott.

Meg kell említenünk még, hogy Erdély már a múlt század közepén is elég egyenletesen benépesedett volt. Erdély népességi térképén, talán a Bánátot kivéve, nem voltak üres mezők. A mai Magyarország középső részén és a Regátban a török hódoltság nagy területeket néptelenített el, amelyek benépesítése még a múlt század végén sem fejeződött be. De mindkét esetben az óriási nagybirtoknak a népességszaporulat otthon tartását gátló hatása is nagy területek gyér benépesedését eredményezte.⁴⁵ Erdélynek csak kisebb része lévén tartósan török megszállás alatt, valamint a nagybirtokok területének jelentéktelensége folytán azonban itt nem voltak üres népességi foltok.

Végző konklúzióként úgy véljük, hogy egyéb megbízható adat hiányában talán legrealistábbnak látszik az a módszer, amely a népeltartó erőt kifejező népsűrűségi indexeket az egyes országok nemzeti vagyona és jövedelme alapján számítja ki, minthogy ezen adatok az illető ország nemzetgazdaságának teljesítőképességét egy-egy adatban sűrítve fejezik ki.⁴⁶

A gazdasági, társadalmi, foglalkozási és műveltségi viszonyok elemzését követően megkíséreljük a fenti szempontok alapján Erdély népesség-eltartó kapacitását nemzetközi viszonylatban felbecsülni, a lehetőség szerint megyei vagy nagyobb területi részletezésben is.

Úgy véljük azonban, hogy nem elegendő a népsűrűségi index *statikus* felmérése. Ennek alapján csak azt állapíthatnánk meg, vajon Erdély vagy annak bizonyos tájegységei népeseδέsiileg milyen mértékben telítettek. Ezen túlmenően, távlati perspektívában fel akarjuk becslülni Erdély, illetve tájegységei *potenciális népsűrűségét*, mi által arra kérdésre szeretnék feleletet adni, vajon a „kincses Erdély” öncélú életfeltételei esetén, a még feltárára váró gazdasági lehetőségei és népének tehetsége alapján, mekkora népesség eltartását tudná biztosítani az átlagos európai életszínvonalon.

III.2. TÉNYLEGES ÉS TERMÉSZETES SZAPORODÁS, VÁNDORLÁSI EGYENLEG

Ebben a fejezetben a vizsgált százéves korszak két alapvető kérdéskomplexumát igyekszünk megvilágítani:

a) Erdély és földrajzi-közigazgatási tájegységei tényleges népszaporodásának milyen mértékű tényezője, forrása volt a népesség természetes szaporulata, illetve a tényleges népszaporodást milyen irányban és mértékben módosították a mechanikus népmozgalmak,

b) másrészt a természetes népszaporulatból Erdély és annak egyes tájegységei mennyit tudtak megtartani és mennyit veszítettek az elvándorlás, kivándorlás, kényszerjellegű népáramlások, népirtások következtében.

A tényleges és természetes szaporodás különbözetéből adódó vándorlási egyenleget (többlet vagy hiány) a hivatalos népszámlálási, illetve népmozgalmi adatok alapján mutatjuk ki az egyes időszakokban. De ezen túlmenően egyelőre nem foglalkozunk részletesebben sem az így mutatkozó vándorlási egyenleg elemzésével, sem a vándormozgalmak okaival, indítórugóival vagy hatásaival, sem annak boncolgatásával, vajon a vándorlási egyenleg keletkezésében milyen része volt a belső vándormozgalomnak, illetve a nemzetközi vándormozgásnak, a ki- és bevándorlásnak.

Miután az Erdélyben lezajlott vándormozgások iránya és mértéke jelentősen kihatott a nemzetiségi megoszlásra, sőt a vándormozgások tekintélyes részét, különösen az 1918. évi impériumváltozást követően, egyenesen nacionalista vagy rasszista célzatok váltották ki, helyesebbnek látjuk, hogy ezeket a demográfiai folyamatokat tanulmányunk IV. részének a nemzetiségi viszonyok alakulásával foglalkozó külön fejezeteként tárgyaljuk. Hasonló okból ugyanezen fejezetben kíséreljük meg az 1911–1920 közti, világháborús vérveszteségtől sújtott, majd az ezt követő új határmegvonás által megrázkódtatott évtized népesedési mérlegének megvonását.⁴⁷

Egy olyan országban (vagy országrészben), amelyben a kiegyensúlyozott gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok kedvezőek a népesség gyarapodására, a népnövekedés nagyságát és ütemét általában a természetes reprodukció két tényezője: a születések és halálozások számának egészséges aránya határozza meg. Az ezzel összhangban álló gazdasági fejlődés egyrészt biztosítja a gyarapodó népesség megfelelő életszínvonalon való eltartását, az elvándorlásra készítő tényezők kiküszöbölését, másrészt feleslegessé teszi idegen népelemek nagyobb arányú bevándorlását. Egy adott területen élő, a tájjal érzelmileg összefonódott, azonos szokású és erkölcsi felfogású társadalom egészséges közérzetének és dinamikus fejlődésének „conditio sine qua non”-ját éppen ezen tényezők tökéletes összhangjában látjuk. Minden mechanikus népmozgás (tömeges odavándorlás vagy elvándorlás) egyfelől a politikai-gazdasági szerkezet betegségére figyelmeztet, másfelől pedig a táj történelmi hagyományaitól eltérő szokású, attól idegen társadalmi-erkölcsi felfogású népelemek infiltrációja csak a társadalmi feszültségek fokozását eredményezi.

Az erdélyi sors tragédiája éppen az, hogy a véres történelmi események hatásaként a népesség kiegyensúlyozott természetes gyarapodását a mechanikus demográfiai folyamatok csaknem állandóan, sokszor katasztrofális mértékben megzavarták.

A természetes népmozgalom alakulását elsősorban kisebb területi egységek (megyék, tartományok) szerint vizsgáljuk. Nemcsak azért, mert az egyes megyék népmozgalmi arányszámai feltűnően szélsőséges határértékek közt mozognak, de azért is, mert az 1918 előtti időszakra vonatkozóan az egész terület népmozgalmi adatai csak a trianoni határ által szétaszabdalt megyék adatainak megfelelő átszámítása útján állapíthatók meg.

Miután az 1880. évet megelőző évtized népmozgalmi adatainak pontos adatainak átszámítása megoldhatatlan feladatnak látszott, a 9. sz. tábla csak az 1880–1910 között tartott népszámlálások által határolt, pontosan három decennium főbb népmozgalmi arányszámait mutatja be megyénként, az egyes évtizedek közepére kiszámított (átlagos) lélekszámhoz viszonyítottan.⁴⁸

Tekintettel a megyei beosztás 1925-ben történt szerkezeti módosítására,⁴⁹ a 10. sz. tábla az 1920–1948 közti időszak⁵⁰ népmozgalmi arányszámairól már a megváltozott megyei szerkezet szerint tájékoztat. A fejlődési irány szemléltetése érdekében a táblázatot kiegészítettük az 1901–1910 közti évtized népmozgalmi mutatóival, a rendelkezésre álló községi adatokat azonos megyei beosztásra számítva át. Ez a tábla szerkezetileg annyiban eltér a 9. sz. táblától, hogy az arányszámokat a falusi és városi népesség vonatkozásában elkülönítve mutatja be, és pedig a falusi népesség mutatóit megyék szerint, míg a városi népességét, valamint a falusi és városi népesség összesített arányszámait csak a tábla végén globálisan.⁵¹

A városi és falusi népesség népmozgalmának külön-külön való elemzését több szempont indokolja.

Amint már a 10. sz. tábla is mutatja, a születésgyakoriság a városokban sokkal gyorsabb ütemben esett vissza, a városi és falusi népesség születési arányszámai közt a különbség fokozatosan nő. Századunk első évtizedében a születési arányszám a városi népességnél már csak 27,9, amikor a falusi népességnél még mindig 36,6 ezrelék.

A városi népesség természetes reprodukciójának egyre jelentéktelenebb szerepe van a városok lélekszámának gyorsuló növekedésében. A városok számbeli gyarapodását már

századunk első évtizedében is 4/5 részben, a harmadik évtizedben pedig több mint 95%-ban a falusi népfelesleg városba áramlása biztosította.⁵² Az általános népgyapodás döntő forrása tehát a falu agrárnépességének szaporulata.

Míthogy a városi népesség aránya az egyes megyékben igen nagy eltéréseket mutat, ez a körülmény zavarólag hatna a megyék népmozgalmi mutatóinak egybevetettségére.

Mindezekon felül a városi és falusi népmozgalom külön-külön történő elemzése lehetővé teszi, hogy eme két népességcsoport egymástól lényegesen eltérő demográfiai folyamatainak jellegzetességei jobban kidomboríthatók legyenek és ezáltal az egyes városokba irányuló vándormozgalom mértékét, azok bonyolult demográfiai hatásait felmérhessük.

Az 1947. év végéig a népmozgalmi adatokat a magyar és román statisztikai szervek elég rendszeresen és részletesen (megyei, városi bontásban) közölték. Ezek alapján tehát (bár sokszor a legkülönbözőbb kiadványok felkutatásával, gyakran csak a havonkénti vagy negyedévi adatok összesítése alapján) 67 év népmozgalmáról általában megbízhatónak mondható képet kapunk. Az 1956–1965 közti utolsó évtized népmozgalmi adatait a módosított tartományi beosztás szerint, utólag szintén közzétették.⁵³

Az 1948–1955 közti nyolc év azonban a demográfiai adatok sötét korszaka.⁵⁴ A statisztikai kiadványok legmondosabb áttanulmányozása alapján sem sikerült egyetlen konkrét adatot se találni a népmozgalom területi-közigazgatási egységek szerinti alakulásáról. Pedig ez a nyolc év alapján átalakította az egész gazdasági-társadalmi szerkezetet: az iparban és a mezőgazdaságban a szabad gazdasági rendszer, a magántermelés felszámolása, a gazdasági élet minden szektorában az államkapitalista központi irányítás érvényesülése, a gyáripar erőltetett fejlesztése, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Nem kétséges, hogy mindezek mélyreható változásokat eredményeztek a demográfiai viszonyokra, így a korösszetételre, a nemzetiségi megoszlásra, a születések és halálozások számának alakulására, a foglalkozási és művelődési viszonyokra.

Míg e nyolc év alatt Románia városi népessége (Bukarest nélkül) összesen 648 135 fővel gyarapodott, e gyarapodásnak kerekén 60%-a, 386 749 fő Erdély városaira esett, Bukarest lakossága pedig ugyanakkor 159 361 fővel növekedett. Százalékarányban kifejezve, Erdély városainak népességgyarapodása 28,4%, amíg az országos átlag 20,5%, Bukarest lakossága pedig mindössze 15,6%-kal gyarapodott. Különösen kiugró a gyarapodás Brassó és Hunyad tartományokban: kerekén 196 ezer lélek, azaz 43,5%. Már az volt a helyzet, hogy az erdélyi városok tényleges népgyarapodását nem az erdélyi falusi népesség városba települése, hanem a „keleti tartományok”, a Regát népességének Erdélybe tódulása biztosította. Ezekre a jelenségekre éppen a román demográfiai irodalom egyik kitűnősége mutat rá tanulmányaiban.⁵⁵

Az iparfejlesztés főleg egyes erdélyi tartományokra (elsősorban Brassóra és Hunyadra) koncentrálódott, ahol az iparban foglalkoztatottak aránya már eddig is jóval magasabb volt az országos átlagnál. A szükséges munkaerő-tartalék hiánya az e tartományokba irányuló belső vándormozgalmat páratlan mértékben megnövelte. De ebbe a nagyarányú vándormozgalomba Erdély népessége csak igen kis mértékben kapcsolódhatott be. Pedig Erdély egyes régiói (így Bihar, Szatmár, főleg azonban Máramaros és Székelyföld), amelyek túlnépeselettsége már fél évszázad óta közismert volt, képesek lettek volna önkéntes odavándorlás útján pótolni a déli tartományok munkaerő-szükségletét. Hiszen már a századforduló óta a dél-erdélyi nagyipari és bányavállalatok szívták fel a felsorolt vidékek agrárproletariátusát, ezáltal mérsékelve az amerikai kivándorlás arányait. A bukaresti központi irányítás ellenben most is, mint mindig, Erdéllyel szemben a Regát érdekeit részesítette előnyben. A regáti tartományok népességének államilag irányított, nagyarányú Erdélybe telepítése nyilván nemzeti célt is szolgált: a román etnikum számarányának növelését Erdélyben. Demográfiai hatásai szinte felmérhetetlenek.

Bár a területi egységek, tartományok részletes népmozgalmi adatainak hiánya miatt az erdélyi bevándorlás számszerűen nem mutatható ki, annak méreteire mégis következtetési alapot nyújt több közvetett adat.

Így adatunk van arra, hogy a Bánát népessége 1956–1966 között 89 442 fővel gyarapodott, de ebből mindössze 11%-ot képviselt a természetes szaporodás. Ezzel szemben 89%, szám szerint csaknem 80 ezer a vándorlási egyenleg pozitívuma.⁵⁶ Ennek alapján, valamint az előző időszakok születési trendjének ismeretében (lásd 16–19. sz. táblák) kétségtelen, hogy az 1948–1955. évek közt a születések és halálozások mérlege csak negatív lehetett. Ezt a megállapítást alátámasztják egyéb tényezők is. Kezdjük azzal, hogy 1945-ben szovjet munkatáborokba deportáltak mintegy 75 ezer népi németet, legalább a felét a Bánátból. Ezek nagy része csak az időszak végén vagy egyáltalán nem térhetett vissza szülőföldjére. Sok németet vittek kényszermunkára a Duna-Fekete-tengeri csatorna 1949-ben meginduló munkálataihoz. Mindezt betetőzte a Tito-ellenes kampány egyik embertelen rendelkezése, amelynek alapján 1951-ben a jugoszláv határ mentén elterülő 35–50 km-es sávban fekvő községekből a kisajátított parasztokat és minden politikailag megbízhatatlannak minősített egyént családosan áttelepítettek a regáti Baragán-pusztaságba. Az áttelepített bánáti svábok száma mintegy 30–40 ezerre tehető, de áttelepítették Óbesenyő bolgár lakosságának nagy részét, a határ menti szerb községek népét, magyarokat, az Orsova környéki cseheket, sőt a zsirosparasztnak minősített románokat is nagy számban, de még a világháború után a Bánátba telepített besszarábiai és bukovinai menekülteket is. Mindezek alapján a Bánátból áttelepítettek számát legalább 60–70 ezerre tehetjük, akik részére csak 1955/56 telén engedték meg a szülőföldjükre való hazatérést.⁵⁷ Kétségtelen, hogy mindez nagyon kedvezőtlenül hatott a Bánát eddig is aggasztóan alacsony természetes szaporodására, de másrésztől jó indokul szolgálhatott „megbízható” elemek odatelepítésére, a gazdátlanul marad mezőgazdasági területek megművelése végett. Ezt alátámasztja Temes-Torontál megye 22 ezret meghaladó vándorlási többlete 1941–1947 közt (lásd 18. sz. tábla), valamint Temes tartomány 1948–1956 közti tényleges szaporodása, amely csekélyége ellenére is csak bevándorlás eredménye lehetett. (19. sz. tábla.)

De meg kell említenünk még egy körülményt. Az 1948–1955 közti évek országos népmozgalmi adatai alapján megállapítható, hogy Románia kivándorlási vesztesége ebben az időben csaknem 100 ezer fő. Arra ellenben már semmi adatot nem találunk, hogy ez a csaknem százezres tömeg Románia melyik részéből: Erdélyből vagy a Regátból vándorolt-e ki? Viszont az 1956. évi népszámlálás eredményeit közlő hivatalos kiadvány a nemzeti kisebbségek arányszámának csökkenését többek közt azzal magyarázza, hogy nagy számú német, továbbá bizonyos számú magyar és zsidó hagyta el az országot.⁵⁸ Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy a kivándorlás túlnyomó többségben Erdélyből történt.

Mindezek ismeretében vajon nem indokolt-e az a feltevés, hogy a nyolc éves korszak népmozgalmi adatait a bukaresti rezsim jól megfontolt intencióval burkolta sejtelmes homályba? Ez az intenció pedig nem lehet más, mint az, hogy ezáltal leplezze azoknak a demográfiai folyamatoknak a megvilágítását, amelyek Erdély egész népessége, de különösen a nemzetiségek társadalmi, kulturális és gazdasági viszonyaira mérhetetlenül hátrányos következményekkel jártak. Konkrétan: hogy leplezze a Regátból történt nagyarányú betelepítés statisztikai kimutathatóságát.⁵⁹

De éppen ez a körülmény teszi parancsolóan szükségessé, hogy megkíséreljük ez időszak népmozgalmi adatainak felbecsülését. Ez a becslés az alábbiak szerint konkrét, hivatalos demográfiai adatokon alapul, amelyekre a megelőző és a következő időszakok demográfiai folyamatainak elemzése alapján logikus következtetéssel építhető fel az egyes tartományok népmozgalmának képe.

KIINDULÁSI ALAP:

1. Ismerjük Románia népességének számát 1948-ban és 1956-ban, az utóbbi népszámlálás alkalmával érvényben volt tartományi beosztás szerint. Ennek alapján az egyes tartományok népességének a két népszámlálás közti tényleges szaporodása konkrétan megállapítható.

2. Ismerjük Románia egész népességének pontos népmozgalmi adatait 1948–1965 között évenként.⁶⁰

3. Ismerjük a tartományok népmozgalmi adatait abszolút számokban 1956–1965 közt évenként, az 1961-ben módosított tartományi beosztás szerint.⁶¹

4. Ismerjük a tartományok népmozgalmi *arányszámait* 1955–1960 között évenként, az 1956-ban érvényben volt tartományi beosztás szerint.⁶² Ennek alapján erre az öt évre könnyen ki lehetett számítani a természetes népmozgalom abszolút számait a régi tartományi beosztás szerint. Ezeknek évi átlagos értékeit a 11. sz. tábla első része szemlélteti.

5. Az ismert országos népmozgalmi adatok alapján megállapítható, hogy Romániában évi átlagban volt:

	1956–1960 közt	1948–1955 közt	Index
Élveszületés	388 855	417 929	107,47
Halálozás	172 154	204 102	118,56
Természetes szaporodás	216 711	213 827	98,67

KÖVETKEZTETÉSEK:

1. Számításainknál abból a feltevésből indulunk ki, hogy 1948-tól 1960-ig a születések és halálozások trendje Erdély tartományaiban általában ugyanaz volt, mint az országos trend. Tehát tételezzük fel, hogy 1956-tól kezdve Erdélyben sem esett vissza nagyobb mértékben a születések száma, és nem csökkent kisebb mértékben a halálozások száma sem, mint a Regátban. Ez a feltételezés azonban csak egy realisabb módszerrel nem helyettesíthető kompromisszum, hiszen Erdély népességének kedvezőtlenebb korösszetétele⁶³ és a fentebb ismertetett körülmények miatt valószínű, hogy Erdélyben a natalitás inkább alacsonyabb, a mortalitás pedig inkább magasabb volt 1948–1955 közt, mint 1956–1960 közt, tehát a természetes szaporodás ennek folytán jóval kisebb volt, mint a Regátban.

2. A fenti indexek alkalmazásával az 1956–1960 közti népmozgalmi adatok ismert évi átlagos értékei alapján (11. sz. tábla első része) kiszámíthatók az egyes tartományok 1948–1955 közti valószínű adatai. Ez a módszer realisnak látszott Nagybánya, Kolozsvár, Nagyvárada, Stalin (Brassó) és a Magyar Autonóm Tartomány vonatkozásában.⁶⁴ Két tartománynál azonban irreálisnak véltük az országos index alkalmazását. Hunyad tartomány lakosságát legnagyobb részben a régi Hunyad megye teszi, amelyben a természetes szaporodás 1941–1948 közt negatív értéket (-1,8 ezrelék) mutatott, de már a megelőző évtizedben is csak 2,6 ezrelék volt, így feltehetően 1948–1955 közt legjobb esetben is a halálozások száma nem haladta meg a születéseket. A természetes szaporodás szempontjából tehát csak a volt Alsó-Fehér megye területéből odacsatolt rész vehető figyelembe, amely a tartomány lakosságának mintegy negyed részét teszi ki. Temesvár (Bánát) tartomány területe a volt Temes-Torontál, Krassó, Szörény és Arad megyék területéből tevődött össze. Mind a négy megye természetes szaporodása már 1931–1940 közt stagnáló volt (egyedül Arad megye érte el a 2,3 ezreléket), 1941–1947 közt pedig -4,0–4,3 ezrelék közti negatívumot mutattak. A fentebb már ismertetett körülmények alapján nyilvánvalónak látszik hogy ez a negatív tendencia 1948–1955 között csak fokozódhatott, így a természetes szaporodásnál alkalmazott -1,7 ezrelékes muta-

tó talán túlzottan is optimálisnak tekinthető. Az 1948–1955 közti időszak ily módon kiszámított évi átlagos népmozgalmi adatairól a 11. sz. tábla második része ad tájékoztatást.

A SZÁMÍTÁSOK ELLENŐRZÉSE:

A fenti módon kiszámított adatok realitása ellenőrizhető, ha megvizsgáljuk, hogy a születések, halálozások és a természetes szaporodás Románia egészére vonatkozóan ismert évi átlagos száma milyen arányban oszlott meg Erdély és a Regát között a számítási eredmények alapján 1948–1955 közt, majd ezeket az arányszámokat egybevetjük az 1931–1940, valamint az 1956–1960. évek közti időszakok dokumentált adataival, az alábbiak szerint:⁶⁵

Évi átlagos	Románia		Erdély		Regát	
	Szám szerint	%	Szám szerint	%	Szám szerint	%
Élveszületések						
1931–1940 közt	469 313	100,0	144 234	30,7	325 079	69,3
1948–1955 közt	417 929	100,0	131 450	31,5	286 479	68,5
1956–1960 közt	388 855	100,0	126 762	32,5	262 093	67,5
Halálozások						
1931–1940 közt	299 252	100,0	105 464	35,2	193 788	64,8
1948–1955 közt	204 102	100,0	80 600	39,5	123 502	60,5
1956–1960 közt	172 154	100,0	66 726	38,8	105 428	61,2
Természetes szaporulat						
1931–1940 közt	170 061	100,0	38 770	22,8	131 291	77,2
1948–1955 közt	213 827	100,0	50 850	23,8	162 977	76,2
1956–1960 közt	216 701	100,0	60 036	27,7	156 665	72,3

Ez az egybevetés mutatja, hogy Románia évi átlagos természetes szaporodásából Erdélyre 1931–1940 közt még csak 22,8% esett. Az ismert negatív tényezőkre tekintettel nem tételezhető fel, hogy 1948–1955 közt ez az arány emelkedhetett, de a változatlan arányszám alkalmazásával ebben az időszakban Románia évi átlagos természetes szaporodásából Erdélyre csak 48 573 fő juthatott volna, nem pedig a fenti becslés eredményeként mutatkozó 50 850 lélek, amely 23,8%-ot képvisel. Ezt az 1 százalékos többletet tekinthetjük becslési tévedésnek (feltehetően éppen Hunyad és Temesvár tartományok természetes szaporodásának a reálisnál kedvezőbb becslése folytán), de feltehető az is, hogy a természetes szaporodás, éppen az előző időszakban történt bizonyos mértékű bevándorlás következményeként, valóban nagyobb lehetett.

A tények ismerete ugyanis kizárja azt a lehetőséget, hogy Erdély autochton népességének természetes szaporodása javulhatott volna Regáttal szemben. Ezt a megállapítást érvényesnek kell tekintenünk az 1956–1960. évek közti időszakra is. Éppen ezért az a körülmény, hogy ebben az időszakban Románia természetes szaporodásából már 27,7% esett Erdélyre, a fenti becslések valóságosságát nem dönti meg, sőt megerősíti. Jelzi ugyanis azt, hogy Erdély természetes népmozgalmára már hatást gyakoroltak a nagyobb arányú betelepítések, amelyek 1948–1956 közt mentek végbe. Ezt a feltevést alátámasztja az a körülmény is, hogy míg Erdély részaránya a romániai élveszületések évi átlagos számából 1931–1940 közt 30,7% volt, ez az arány 1956–1960 közt 32,5%-ra, tehát 1,8%-kal emelkedett, ugyanakkor a halálozásoknál az arány 35,2%-ról 38,8%-ra, azaz 3,6%-kal nőtt. A betelepült népesség nagyobb születésgyakorisága tehát csak kisebb mértékben tudta ellensúlyozni Erdély magasabb halandósági arányát.

Becslésünk helyességét alátámasztják a Románia 1967. évi demográfiai évkönyvében (lásd 61. sz. jegyzet) közölt adatok. Ebben ugyanis a Hunyad és Bánát tartományokba 1959–1960-ban történt bevándorlás számszerűségére is utalást találunk.

Ez a hivatalos kiadvány Hunyad tartomány népmozgalmát a következőképpen regisztrálja:

Év	Élveszületések		Halálozások		Természetes szaporodás	
	Szám szerint	Ezerre	Szám szerint	Ezerre	Szám szerint	Ezerre
1959-ben	10 277	16,8	6 863	11,2	3 414	5,6
1960-ban	10 502	16,8	5 821	9,3	4 681	7,5

A fenti arányszámok azonban úgy jönnek ki, ha az évközi (átlagos) népesség számát 1959-ben 610 272-nek, 1960-ban pedig 626 320-nak vesszük. Márpedig a természetes szaporodás alapján ez 1959-ben csak 588 272, 1960-ban pedig 592 320 lehetett volna. Ez utóbbiak szerint kalkulálva azonban az arányszámok a következőképpen alakulnának:

Év	Ezer lélekre eső		
	Élveszületések	Halálozások	Természetes szaporodás
1959-ben	17,5	11,7	5,8
1960-ban	17,7	9,8	7,9

A demográfiai évkönyvben közölt arányszámok tehát nem a népesség természetes szaporodással megnövekedett számához vannak viszonyítva, hanem az évközi népesség meghatározásánál 1959-ben kerekén 44 ezer, 1960-ban már 68 ezer főnyi bevándorlási többletet is hozzászámítottak. Ez a módszer nyilván a realitáshoz közelebb álló arányszámokat eredményezett és minden bizonnyal hatósági nyilvántartáson alapult. Ezért, közvetett módon a bevándorlás hivatalos elismeréseként értékelhető.

Hasonló a helyzet Bánát (Temesvár) tartománynál is, ahol a népmozgalom arányszámai mindkét évben kerekén 44 ezer főnyi bevándorlási többlet figyelembe vétele alapján vannak kiszámítva.

Ezek az adatok azt is megerősítik, hogy a többi tartománynál alkalmazott indexszámítás alapján e két tartomány 1948–1955 közti népmozgalmának becslése teljesen irreális eredményt adna.

A 11. sz. tábla becslési eredményei alapján az 1948–1955. évek közti időszakra kiszámított népmozgalmat a 19. sz. tábla szemlélteti, az 1956-ban érvényben volt tartományi beosztás szerint. Ez Hunyad tartományban 69 960 fő vándorlási többletet mutat, a különbség tehát lényegtelen a demográfiai évkönyvben közölt 68 ezer fővel szemben. Temesvár (Bánát) tartománynál viszont a becslés alapján mutatkozó vándorlási többlet csak 22 225, szemben a demográfiai évkönyv szerinti 44 ezer fő bevándorlással. Ezek az egybevetések is a becsült adatok realitását igazolják.

Az 1956–1965. évek közti időszak népmozgalmának bemutatását megnehezíti az a körülmény, hogy a népmozgalmi adatokat csak tartományi bontásban tették közzé, és pedig valamennyi év adatait az 1961-ben módosított tartományi beosztásnak megfelelően. Ez azonban nem azonos azzal a tartományi beosztással, amely szerint az 1956. évi népszámlálás adatait közzétették. Viszont az 1966. évi népszámlálás eredményeit csak a két év múlva, 1968-ban életbe lépett új megyei beosztás szerint közzé tették. Így a két népszámlálás hivatalos kiadványai alapján ez utolsó évtized népmozgalmi mutatóit tartományi bontásban, ennél fog-

va Erdély viszonylatában, nem lehet megállapítani. Mégis lehetővé teszi ezt a központi népszámlálási bizottság egy közleménye, amelyből megismerjük az egyes tartományok népességének lélekszámát a módosított tartományi beosztás szerint, éspedig nemcsak 1966-ban, hanem az 1956. évi állapot szerint is.⁶⁶

Természetesen a területi-közigazgatási egységek többszöri szerkezetei módosításai miatt nincs lehetőség arra, hogy az utolsó évtized népmozgalmi mutatóit egybevegyessük a közvetlenül megelőző időszakokkal, még kevésbé az 1948-at megelőző időszakokkal.⁶⁷

Az 1956–1965 közti évtized népmozgalmát (abszolút és viszonyszámokban) a 20. sz. tábla mutatja be.

Összefoglalva a mondottakat: a népmozgalmi statisztika adatai rendelkezésünkre állanak 1881–1910 közt a régi megyebeosztás, 1921–1947 közt pedig a módosított megyei beosztás szerint, majd 1956–1965 közt a megváltozott tartományi beosztás szerint, az ezt megelőző 1948–1955 közti időszakra vonatkozóan pedig a 11. sz. tábla szerint becslés alapján kiszámított eredmények az 1956-ban érvényben volt tartományi beosztásban.⁶⁸

Az adatok részletes elemzése előtt rá kell mutatnunk arra, hogy a népmozgalmi mutatók nemcsak időbelileg, hanem területi vonatkozásokban is feltűnő különbségeket tárnak fel.

A születési és halálozási arányszámok területileg igen nagy eltéréseire magyarázatot adni szinte lehetetlen vállalkozás. A tényezők egész sorának bonyolult eredménye, amelyek közül csak példaképpen soroljuk fel: a szülőképes nők változó arányszáma, a koreltolódás, a városi népesség aránya, a produktív korban lévő népesség elvándorlása vagy odavándorlása, a népesség társadalmi és foglalkozási megoszlása, az anyagi és kulturális igények mértéke és kielégítésének korlátai, hagyományok, erkölcsi normák életformát alakító hatása, a gyermekkorlátozást tiltó vallás parancsok hatékonysága, a születéskorlátozó módszerek ismerete stb., stb.

Amint az már a bevezetőben is jeleztük, a jelen fejezet célja, hogy a természetes népszaporodás és a tényleges népgyarapodás korrelációját feltárja. Részint ezért, másrészt azonban a jelen stúdium terjedelmének szükség szabta korlátai miatt, a natalitás, a mortalitás térbeli és időbeli alakulása okainak kutatásával nem foglalkozhatunk részletesebben, csak amennyiben a természetes népszaporodás egyes kérdéseinek megvilágítására szükségesnek látszik. A fertilitás, a gyermekhalandóság és a természetes reprodukcióval összefüggő egyéb problémakör számára pedig egyáltalán nem jutott hely.⁶⁹

Végül megemlíthető, hogy a természetes népmozgalmat következetesen csak a hagyományos nyers arányszámokra szorítkozva mutatjuk be.⁷⁰

A 12. sz. tábla alapján összehasonlíthatjuk Erdély népmozgalmának alakulását egyes európai országokkal.

III.2.A. A SZÜLETÉSEK ALAKULÁSA

A 19. század végére Nyugat-Európa államainak születési arányszáma általában 30 ezrelék körül mozgott, amikor a közép-kelet-európai államokban még meghaladta a 40 ezreléket, és csak az évszázad utolsó éveiben kezdett ez érték alá süllyedni.

A születési arányszámok fokozatos csökkenését jól szemléltetik a 9. sz. tábla számadatai. Az 1881–1890 közti évtized átlagosan 40,2 ezreléke a következő évtizedben már 38,9 ezrelékre, a századforduló első évtizedében pedig 35,5 ezrelékre esett.

Az első évtizedben még csak hét megye (Beszterce-Naszód, Brassó, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Nagy-Küküllő, Szeben és Krassó-Szörény) születési arányszáma volt 40 ezrelék alatt, de Arad-Csanád, Máramaros és Bihar megyék 47,0–49,4 ezrelékes arányszámai az átlagot jóval meghaladták. A harmadik tízéves időszakban viszont már csak Bihar, Mára

maros, Szilágy, Csík és Torda-Aranyos megyék születési arányszáma mozgott 40 ezrelék körül (39,0–41,8 között).

A születési arányszám ebben a három évtizedes időszakban a legalacsonyabb volt Krassó-Szörény megyében, ahol már 1901–1910 közt sem érte el a 30 ezreléket. A legfeltűnőbb mégis a születési arányszám visszaesése Temes-Torontál megyében, az 1881–1890. években mutatkozó 45,5 ezrelékről az 1901–1910. évek közti 30,3 ezrelékre.

A születési ráta feltűnő csökkenése a 3/4 részben román lakosságú Krassó-Szörény megyében kezdődött, amelynek egyes járásában már 1901–1910 közt 25 ezrelék körül mozgott, de például a jámi járásban, amelynek népessége 94%-ban román, csak 23 ezrelék volt (alig 0,2 ezrelékkal haladta meg az ezer lélekre eső halálozások számát) és egész sor román községben kevesebb volt a bölcső, mint a koporsó. Így nem helytálló az a megállapítás,⁷¹ mintha a születéskorlátozási módszerek a bánáti svábságtól indultak volna el és tőlük terjedtek volna át a Bánát román és szerb lakossága közé. A népmozgalmi statisztika határozottan mutatja, hogy az ezer lélekre eső élveszületések száma 1881–1890 közt még csaknem 10 ezrelékkal, 1891–1900 közt 5,3 ezrelékkal magasabb volt Temes-Torontálban, mint Krassó-Szörényben. Temes-Torontál megye natalitása csak az első világháború után süllyedt valamivel Krassó-Szörény mögé, amely ettől kezdve az utolsó helyről az utolsó előttire szorult, de egyre szorosabban zárkózott melléjük Arad megye.

Az első világháború után a natalitás Európa-szerte csökkent és többé nem érte el a háború előtti színvonalat. A 10. sz. tábla rávilágít arra, hogy Erdély falusi népességének születési aránya már a háború utáni első évtizedben (1921–1930) egyes megyékben, de általában is, aggasztóan visszaesett a háború előtt utolsó békés évtizedhez (1901–1910) viszonyítva.

A 40 ezrelékes születési arányszámot 1921–1930 közt már csak Torda-Aranyos megye érte el, a többi megyéé még csak meg se közelítette azt. De Krassó-Szörény, Temes-Torontál, Arad-Csanád, Hunyad és Fogaras megyék még a 30 ezreléket sem érték el. Különösen feltűnő a visszaesés Arad megyében: 39,9 ezrelékről 26,9 ezrelékre.

A következő évtizedben (1931–1940) a születések számának csökkenése még szembe-tűnőbb, a natalitás már csak 6 megyében haladja meg valamivel a 30 ezreléket, de 3 megyében 20 ezrelék körül mozog, Temes-Torontálban pedig csak 18,5 ezrelék.

Az első világháború befejeztével kötött békeszerződések Közép-Kelet-Európa térképét teljesen átrajzolták: régi államalakulatokat megcsonkítottak, másokat többszörösére felduzzasztottak, új államokat kreáltak. A háború után következő két békés évtized, amely az új államok belső konszolidációjára és államközi kooperációjuk kiépítésére kedvező lehetőségeket nyújtott, ezzel éppen ellenkező irány: a belső káosz és a nemzeti ellentétek kieleződése felé haladt. Az új határok szétszabdalták az osztrák–magyar birodalom nagy gazdasági egységét, amely még akkor is, ha valóban a „népek börtöne” volt, népeinek olyan gazdasági bázist biztosított, amelynek a népesség gyarapodására kedvező hatása vitathatatlan. Az utódállamok, bár mindenik tekintélyes számú nemzeti kisebbséget kebelezett be, a nehezen kiharcolt „függetlenség” délibábos mámorában nemzeti jellegüket igyekeztek érvényre juttatni. Legfőbb törekvésük az volt, hogy a szétzúzott politikai kötelékek esetleges újjáéledésének veszélyétől tartva, lerombolják ennek a térségnek évezredes, természet szabta gazdasági kooperációját, gazdasági autarkióra rendezkedjenek be a „nemzeti ipar” és önálló nemzetgazdaság öntelt jelszavaival még akkor is, ha ez súlyos gazdasági krízist, egzisztenciák százezreinek tönkretételét, a lakosság életszínvonalának jelentős süllyedését eredményezte. Nem vitás, hogy mindez negatív irányban hatott az egész térség népgyarapodására.

De a Romániába bekebelezett Erdély születési mozgalmát minden bizonnyal kedvezőtlenül befolyásolta még egy sor egyéb tényező is. Ezek közt talán a legjelentősebbek: az impériumváltást következő években mintegy kétszázezer magyar kényszerű emigrálása, a nemzeti kisebbségi népcsoportok létalapját támadó nacionalista politika diszkriminációs

intézkedései, az állandó bel- és külpolitikai válság, majd a gazdasági krízis következményeként jelentkező általános létbizonytalanság, a nagymérvű elszegényedést eredményező munkanélküliség, a mezőgazdasági népesség katasztrofális eladósodása, az 1930-as évek derekától pedig a sovinizta-antiszemita terrorakciók következtében előállott teljes káosz, valamint a Nagy-Románia létét fenyegető területi követelések miatt ismétlődő, majd állandósult katonai mozgósítások. Mindezek következtében nem csodálható, hogy egyre több azok száma, akik részére már csak a kivándorlás látszik az egyetlen egzisztenciális lehetőségnek és egyes években több mint húszezer a kivándorlók száma: németek, zsidók, magyarok, de románok is.

Az 1941–1948. évek közti időszak népmozgalmára már Nagy-Románia felbomlása, a második világháború, a dél-erdélyi zsidóság lágerekbe kényszerítése, tömeges likvidálása, majd az észak-erdélyi zsidóság deportálása, a háború végén a németek és magyarok ellen fellángoló akciók, a szárazság okozta inszértendők ütnek rá a bélyegüket.

A születési arányszám már egyetlen megyében sem éri el a 30 ezreléket, Alsó-Fehér, Brassó és Szeben megyékben alig haladja meg a 20 ezreléket, Fogaras megyében 19,0 ezrelék (csak 0,8 ezrelékkal magasabb a halálzási arányszámnál), de a születési ráta Hunyadban már csak 16,3, Krassó-Szörényben 16,0, Arad megyében 13,4, Temes-Torontálban 12,8 ezrelék, alatta marad a halálzási rátának, s így már 4 megye természetes népmozgalma negatív eredménnyel zárul.

Tanulságos következtetésekre jutunk, ha összehasonlítjuk a kettéosztott Erdély északi és déli részének népmozgalmát 1941–1943 közt (amely három évben Észak-Erdély adatait a magyar, Dél-Erdély adatait pedig a román statisztikai szervek publikálták), az eredményeket pedig egybevetjük az 1931–1940. évi adatokkal. A két időszak adatai a következők:

	Évi átlagos élveszületés		Csökkenés		Ezer lélekre esett	
	1931–1940	1941–1943	Szám szerint	%	1931–1940	1941–1943
Észak-Erdély	67 739	62 665	-7 074	-10,1	28,1	22,9
Dél-Erdély	74 495	56 000	-17 895	-24,0	24,0	17,0

Bár a natalitás a dél-erdélyi részekben már a háború előtti békés évtizedben is alacsonyabb volt, annál szembeszökőbb, hogy a három háborús évtized alatt a csökkenés Dél-Erdélyben több mint kétszeres az északival szemben. Miután e három év alatt Dél-Erdélyben a halálzásiok száma meghaladta az élveszülettekét, a természetes fogyás aránya -0,9, így csak Észak-Erdély 61 ezer főnyi (7,8 ezrelék) természetes szaporodása egyenlítette ki a dél-erdélyi népvesztést.

Ennek a jelenségnek az okait kutatva rá kell mutatnunk az Észak-Erdély és Dél-Erdély közt katonai és gazdasági-politikai téren keletkezett alapvető különbségekre, amelyek az Észak felett gyakorolt négyéves magyar uralom alatt mindvégig fennállottak, sőt még ennek megszűnté után is kihatóttak.

Románia a Szovjetunió elleni hitleri háború első napjától (1941. június 22.) kezdve nagy katonai erőket vetett be a hadműveletekbe, katonai akcióit nemzeti aspirációk fűtik: Besszarábia és Észak-Bukovina visszahódítása, sőt a Dnyeszteren túli területek, Transznisztria meghódítása. Emiatt, valamint a heves harcokban szenvedett nagy veszteségei pótlása végett, a háború egész tartama alatt a legértékesebb férfi korosztályokat csaknem teljes egészében fegyverbe hívja. Ezzel szemben Magyarországnak a háborúhoz semmi nemzeti érdeke nem fűződvén, vontatottan és csak kis létszámú haderővel lép be a háborúba. Bár a hadműveletek későbbi szakaszában növelni kénytelen haderejét, a katonai igénybevétel-

tel Észak-Erdély népességét csak igen kis mértékben érintette, a magyar hadvezetőség az észak-erdélyi hadkötelezetteket tartaléknak szánta.

A Vasgárda vérengző terrorakciói, amelyek már csaknem tíz éve egész Románia belső békéjét feldúlták, a bécsi döntés után se szűntek meg. Antonescu tábornok katonai diktatúráját a vasgárdistákkal szövetségben szervezte meg, és a Vasgárda vezetőit csak az 1941. januári fegyveres zendülés után zárta ki kormányából.⁷² De továbbra is a vasgárda szelleme határozta meg a diktatúra parancsuralmi módszereit, a magyarok elleni akciókat, a zsidók gettókba kényszerítését, tömeges kivégzését. Ez a szellem rettegésben tartotta az ország egész népét, fékezően hatott minden gazdasági tevékenységre, aminek következményei a létfenntartás bizonytalanságában és az életszínvonal fokozatos csökkenésében jelentkeztek.

Észak-Erdélyben a magyar uralom lényegbevágó változásokat hozott: véget értek a vasgárdisták és legionáriusok terrorakciói, a magyar karhatalom rendet, nyugalmat, közbiztonságot teremtett, a magyar közigazgatás, adózási apparátus és bírósági szervezet felszámolta a korrupció fertőjét, helyreállította a törvényességet, a törvény előtti egyenlőséget, ésszerű politikával biztosította a mezőgazdaság jövedelmezőségét, az ipari és kereskedelmi vállalkozások rentabilitását, nagyszabású állami beruházásokkal (vasút- és útépitések stb.) új munkaalkalmakat teremtett. Mindezek előnyeit nemcsak a magyarok, de a románok is, Észak-Erdély egész népe pozitívan értékelte és a háborús események közeledő veszélye ellenére, szinte érthetetlen bizakodással néztek a jövőbe⁷³. Az elmondottakon kívül a születési mozgalomra bizonyára kedvezően hatottak azok a magyar népesedéspolitikai rendelkezések is, amelyek az eltartott gyermekek számával progresszív mértékben családi pótlékot, illetve gyermeknevelési pótlékot biztosítottak, és a sokgyermekes családokat házépítési kölcsönökkel és egyéb akciókkal is támogatták.

Mindezek következtében Észak-Erdélyben a születésgyakoriság 1941–1942-ben emelkedő tendenciát mutatott. Az élveszülettek száma volt:

1940-ben	63 637
1941-ben	65 281
1942-ben	64 401

Azon se csodálkozhatunk, hogy a nagyobb gyermekáldás iránti ösztön erősebb mértékben nyilvánult meg a kisebbségi elnyomás hátrányaitól megszabadult magyarságnál. Példaként álljanak itt a székely Csík megye falusi népességének alábbi adatai:

Év	Élveszületések száma	Ezer lélekre esett
1938	4078	29,4
1939	3941	28,3
1940	3610	25,4
1941	4314	30,2
1942	4440	30,9

A kép teljessége érdekében tegyük hozzá, hogy az újabb román impérium első 3 évében az élveszületések száma a következőképpen alakult ebben a megyében:

1945-ben	3588
1946-ban	3319
1947-ben	2799

Ennek eredményeként, míg a háború 4 éve alatt a megye természetes szaporodása 7400 volt, a rákövetkező 3 békés esztendőben mindössze 2130, tehát az első négyévi átlagnak még a fele se.

1948-tól kezdve a népmozgalmat már csak tartományi beosztásban vizsgálhatjuk. A születésgyakoriság 1955-ig általában némileg javult. A bukaresti kormány azonban az egyre súlyosbodó gazdasági nehézségek következtében ránehezedő szociális feszültségek levezetésére nem találván más lehetőséget, kénytelen volt az abortusz-törvényt nagy mértékben liberalizálni. Ennek az intézkedésnek a hatására 1956-tól kezdve a születések száma egész Romániában évről évre katasztrofálisan csökkent és 1966-ban 14,5 ezrelékkal elérte a mélypontot.⁷⁴

Az 1956–1965 közti népmozgalmat tartományonként bemutató 20. sz. tábla születési arányszámait a fenti rendelkezés hatását tükrözik. A natalitás évi átlaga ebben az évtizedben 17,5 ezrelékre süllyedt, és még a falusi népességnél is csak 19,5 ezrelék.

III.2.B. A HALÁLOZÁSOK ALAKULÁSA

A halandóság Nyugat-Európa államainak nagyobb részében már a 19. század végén 20 ezrelék alá esett, amikor Erdélyben még mindig meghaladta a 30 ezreléket és Oroszország után a legmagasabb volt egész Európában.

1881–1890 között a halálozási arányszám a legmagasabb volt Arad megyében (39,2 ezrelék), ahol ugyanekkor az élveszületések aránya is a legmagasabb. De az átlagot jóval meghaladta Bihar, Szatmár, Máramaros, Temes-Torontál és Csík megyékben is, mindenikben az átlagon felüli születésgyakorisággal. (Lásd 9. sz. tábla.)

A következő két évtizedben is ezekben a megyékben látjuk a legnagyobb halálozási mutatókat, ugyanakkor azonban a legmagasabb születési arányszámokat is. Kivétel Temes-Torontál megye, amelyben 1901 után mindkét mutató jóval az átlag alá süllyedt.

A világháború előtti három évtized során a halandóság lassú csökkenése állapítható meg. A születéscsökkenés azonban valamivel gyorsabb ütemű volt, minek következtében a természetes szaporodás mutatója némileg visszaesett, amit ugyancsak a 9. sz. tábla szemléltet.

A háborút követő első évtizedben (10. sz. tábla) a nyers halálozási arányszám még mindig 20 ezreléken felül van, csak a városi népességnél esik ez alá (18,9). Az egyes megyék falusi népességének halandósági mutatói közt már nincsenek feltűnő különbségek, mégis ki kell emelnünk legmagasabb arányszámával (24,9) Torda-Aranyos megyét, továbbá Alsó-Fehér, Beszterce-Naszód, Hunyad, Kis-Küküllő, Szolnok-Doboka, Bihar és Szatmár megyéket, amelyekben a halálozási ráta még mindig 22–23 ezrelék közt volt. Ezekben a megyékben a születési ráta is meghaladta az átlagot, Hunyad kivételével.

A halandóság fokozatos csökkenése minden bizonnyal nagy mértékben annak köszönhető, hogy az 1876. évi közegészségügyi törvény végrehajtása nyomán állandóan javult a közegészségügy, az orvosi ellátottság és gondoskodás. A törvény nemzetközi viszonylatban is jelentős, megelőzött sok más államot, főleg higiénias és járványügyi rendelkezéseivel. Többek közt elrendelte a 7 éven aluliak kötelező gyógykezelését, bevezette az iskolák egészségügyi felügyeletét, a szülésznoi gyakorlat képesítéshez kötését, kötelezővé tette a himlőoltást, a járványos betegek bejelentését és elkülönítését, a községek orvos- és szülésznotartását stb.⁷⁵

Sajnálatos, hogy a megindult fejlődési folyamat a román impérium alatt megtorpant, sőt visszaesett. Az új Nagy-Románia regáti és besszarábiai részeinek közegészségi helyzete olyan elmaradott volt, hogy ezek javítása a bukaresti kormányzat számára tovább nem halasztható feladatnak látszott. Erdélynek, ebben a viszonylagosan előnyösebb helyzetében,

nem lehetett joga panaszra és követelőzésre. A romániai közegészségügyi viszonyok tükrözésére soroljunk fel néhány jellemző adatot. A 20 milliós Nagy-Romániában 1939-ben az orvosok száma 8810 volt, százezer lakosra 44,1 orvos (ugyanakkor a nem egészen 9 milliós trianoni Magyarországon 10 590 orvos volt, százezerre 116,9 orvos). Románia 16 ezer falusi községében összesen 1263 hatósági orvos működött, és még a magánorvosok hozzászámításával is csak 14–15 orvos jutott százezer falusi lakosra. Így nem csodálható, hogy Európában Románia vezetett a csecsemőhalandóság terén (1938-ban például az élveszülöttek 18,5%-a), a szülésznővel való ellátottság pedig olyan hiányos volt, hogy egy 1937-es statisztika szerint a falusi szülések 60%-a bába nélkül folyt le. Románia lakosságának kb. 1%-a volt vérba-jos, százezer lakosra Erdélyben 4, de a Regátban 11, Moldovában pedig 30 szifiliszos beteg esett. Az Európában már úgyszólván ismeretlen trachoma, pellagra stb. is igen elterjedt volt, sőt még a lepra is pusztított.⁷⁶

Az egészségügyi viszonyokon kívül a halandóságot kedvezőtlenül befolyásolta a lakosság nagy többségének hiányos táplálkozása. Így például az egy főre eső cukorfogyasztás 1938-ban Romániában 5,5 kg volt, amikor Magyarországon és Lengyelországban ennek kétszerese, Csehszlovákiában négyszerese. De a falusi lakosság cukorfogyasztása csak évi 1 kg, a húsfogyasztás pedig évi 2,87 kg volt.⁷⁷

A halandóságot befolyásoló tényezők között nem hanyagolható el a lakosság kulturális színvonala sem. A műveltség magasabb foka tudvaleg a lakosságot felvértezi a betegségek megelőzésének, főleg a csecsemők és gyermekek higiénikus gondozásának, egészséges táplálásának ismereteivel. Ezt a feltevést alátámasztja, hogy a fentebb felsorolt megyék, amelyekben a halálozási arányszám a legmagasabb, jórészt kulturálisan is legelmaradottabbak.

Kétségtelen, hogy Erdély egészségügyi helyzete és lakosságának táplálkozási viszonyai mindvégig kedvezőbbek voltak, mint amit a fenti adatok Románia átlagára vonatkozóan mutatnak. Ezt igazolja az a körülmény is, hogy amíg Erdély népességének halálozási arányszáma 1931–1940 közt 18,4 ezrelékre esett le, a Regáté még mindig 20,5 ezrelék.⁷⁸

Az 1941–1947 közti időszak halálozási indexei nem tekinthetők teljesen reálisnak, mert a halálozási kimutatásokban a háborús halottak (beleértve a zsidó munkaszolgálatosokat is), valamint a deportálásban és besszarábiai büntetőtáborokban elhaltak nem szerepelnek.⁷⁹

A vizsgált korszak utolsó, csaknem két évtizedes időszakában a halálozási index 10,1 ezrelékre esett, ami az átlagos európai szintnek felel meg. Egyidejűleg azonban jelentősen csökkent a születési arányszám is. A halandóság csökkenését eredményező tényezők közt egyaránt vitathatatlan a közegészségügyi helyzet és a lakosság táplálkozásának javulása, valamint a műveltség emelkedése. Nem hanyagolható el azonban bizonyos összefüggés a születésgyakoriság és a halandóság csökkenése között sem.

III.2.C. *A TERMÉSZETES SZAPORODÁS ALAKULÁSA*

A természetes szaporodás alakulását is csak a nyers arányszámokra szorítkozva mutathatjuk be. Ez a mutató a születési és halálozási arányszámok számtani egyenlege: a születési arányszám nagyobb értéke esetén pozitív (szaporodás), a halálozási arányszámnál kisebb értéke esetén negatív (fogyás) eredménnyel. Az eredményre tehát egyaránt hat mindkét tényező, irányát és nagyságát a születések és halálozások arányszámának változása egyformán befolyásolhatja. Bármilyen szemléletes mutató, mégsem ad választ azokra a kérdésekre, vajon a népesség változó korösszetétele, az átlagos élettartam meghosszabbodása, a propagatív korban lévő nők arányszáma alapján az egyes időszakokban adva vannak-e a népesség reprodukciójának feltételei, a születések száma elegendő-e legalább a népállomány változatlan szinten tartására.⁸⁰

A természetes szaporodás nyers arányszámait is szemléltető 9., 10., 11. és 20. sz. táblák rávilágítanak arra, hogy e tekintetben is milyen nagy különbségek mutatkoztak az egyes megyék, illetve tartományok között.

A természetes szaporodás mutatója erdélyi viszonylatban 1881 óta 10,2 ezrelékről 7,4 ezrelékre csökkent, a csökkenés tehát elég jelentős. De ha a születési és halálozási arányszámok, a természetes szaporodás két tényezőjének alakulásával együtt vizsgáljuk meg ebben a történelmi távlatban, akkor még kedvezőtlenebb következtetésre jutunk. Az alábbi tábla a természetes népmozgalom három mutatójának alakulást szemlélteti az 1881–1890. évi közti mutatókhoz viszonyítva (index 100 = 1881–1890).

Időszak	Születések		Halálozások		Természetes szaporodás	
	Arányszám	Index	Arányszám	Index	Arányszám	Index
1881–1890	42,2	100,0	32,0	100,0	10,2	100,0
1891–1900	38,9	92,2	30,0	93,8	8,9	87,3
1901–1910	35,5	84,1	26,1	81,6	9,4	92,2
1921–1930	30,4	72,0	21,4	66,9	9,0	88,2
1931–1940	25,2	59,7	18,4	57,5	6,8	66,7
1941–1947	20,6	48,8	17,7	55,3	2,9	28,4
1948–1955	21,9	51,9	13,4	41,9	8,5	83,3
1956–1965	17,5	41,5	10,1	31,6	7,4	72,5

Ebből azt láthatjuk hogy 1910-ig a születési és halálozási ráta csaknem azonos arányban csökkent, sőt 1891–1900 közt a halandóság csökkenése valamivel kisebb arányú. Ellenben 1920-tól kezdve az arányok közti különbözet egyre eltolódik és a két utolsó időszakra a halandóság már kerekén 10%-kal nagyobb arányban esik vissza, mint a születésgyakoriság. Ha tehát a természetes szaporodás csökkenése mégis kisebb mértékű, ez túlnyomó részben a halandóság nagyobb arányú csökkenésének eredménye. De ennek következménye az, hogy a népesség struktúrájában változás következett be: az átlagos élettartam meghosszabbodott, az idősebb korosztályok aránya megnőtt., a népesség az öregedés tüneteit mutatja. Ezek a megállapítások fokozottabb mértékben állanak Hunyad és a bánáti megyékkel kapcsolatban.

Végző következtetésként megállapíthatjuk, hogy a népesedés mérlege megromlott, így a statisztikailag kimutatható természetes szaporulat, legalábbis részben, csak látszólagos. Bizonyára nem tévedünk, ha Barsy Gyula magyarországi viszonyokkal kapcsolatos megállapításait, bár részletes analízis nélkül, Erdélyre is alkalmazhatónak véljük: „a természetes szaporulat megtévesztő látszólagosság csupán, mert nem e gyermekek, hanem az idősebb korosztályok létszámában áll be növekedés”.⁸¹

III.2.D. A VÁNDORLÁSI EGYENLEG ALAKULÁSA

A népszámlálások közti tényleges és természetes szaporodás különbözetét képező vándorlási egyenleg csak egy mérleg-módszer eredménye: az országba (ország részbe) érkező és innen távozó vándorlók száma közti különbözetet határozza meg. Ha a bevándorlók száma nagyobb a kivándorlókénál, pozitív értékkel (bevándorlási többlet), ellenkező esetben negatív értékkel (kivándorlási veszteség).

Ezek az adatok azonban nem adnak képet a különféle irányú vándormozgalmak teljes nagyságáról. Arról sem tájékoztatnak, vajon az egyes időszakokban a kivándorlók és bevándorlók milyen nagy tömegeinek ellenirányú mozgása eredményezett egy esetlegesen jelen-

téktelen vándorlási különbözetet, avagy, a ki- és bevándorlók egyenlő száma esetén, éppen zéró vándorlási egyenleget. Természetesen a honnan-hova kérdésről sem mondanak semmit. Nem adnak tehát felvilágosítást arra sem, vajon a megyék, tartományok vagy Erdély vándorlási egyenlegeinek számadatai mögött valójában ki- vagy bevándorlás (nemzetközi vándormozgalom), avagy belső vándorlás rejtőzik.⁸²

A sokszor igen bonyolult, egyidejűleg ellentétes irányú vándorfolyamatok részletes elemzésért, mint már említettük, tanulmányunk IV. részében kíséreljük meg. A vándormozgások, amelyek egy része önkéntes, jó része azonban kényszerjellegű vagy hatóságilag irányított volt, gyakran nagy tömegeket fosztottak meg létalapjuktól, ugyanakkor nagy tömegek részére teremtettek jobb egzisztenciát. Ezek méreteiről, komponenseiről, rugóiról, különleges demográfiai hatásairól ott kap majd az olvasó a lehetőség szerint életszerű képet.

A fentebbiek figyelembevételével a vándorlási egyenlegnek az egyes népszámlálások közti alakulása csak a vándormozgalmak nettó mérlege és a tényleges népgyarapodás mértéke közti összefüggések megítélésére nyújt támpontot.

A 13. sz. tábla az 1869–1910 közti 41 éves időszak népmozgalmát mutatja be megyénként, a természetes szaporodás számszerű adatait évtizedenként is feltüntetve.⁸³ Ebben az időszakban Erdély népesedési mérlege csaknem 235 ezer fő vándorlási veszteséggel zárult, ami az 1869. évi lélekszámhoz viszonyítva -5,5%. Elvesztette tehát a 41 évi természetes szaporulat 18,4%-át. A megyék közül csak Hunyad és Krassó-Szörény, valamint Kolozs megye vándorlási mérlege mutat jelentősebb pozitívumot. Az előbbi két megye a bányászat és gyáripar fejlődése következtében (de gyenge természetes szaporodás miatt) szükségesség vált munkaerő odavándorlása, utóbbi pedig a gyors fejlődésnek indult Kolozsvár város vonzóereje hatására. Beszterce-Naszód és Bihar megyék pozitív vándorlási mérlege jelentéktelen ugyan, de ellentétes irányú vándormozgalmak eredménye, amire megfelelő helyen még visszatérünk.

A 14. és 15. sz. tábla az 1901–1910 közti időszak népmozgalmának valamennyi tényezőjét szemlélteti, éspedig a falusi népesség vonatkozásában megyénként (az előbbi tábla az akkor érvényben volt megyei beosztás szerint, az utóbbi az 1930. évi megyei beosztásnak megfelelően átszámítva), míg a városi népességre vonatkozóan globálisan.⁸⁴

A 16. sz. tábla fényt vet arra, hogy a román uralom első tíz évében, tehát a háború befejezése utáni első évtizedben Erdély vándorlási vesztesége csaknem 73 ezer volt, majdnem ugyanannyi, mint a háború előtti utolsó békés évtizedben, amikor az amerikai kivándorlás a legnagyobb méreteket öltötte. A kivándorlási mérleg komponensei azonban a továbbiakban még részletes elemzésre szorulnak.

Az 1931–1940. évek közti vándorlási különbözet alakulását a 17. sz. tábla mutatja be. A falusi népesség vándorlási vesztesége némileg csökkent ugyan az előző évtizedhez viszonyítva, ez azonban csak látszólagos. Az előző évtizedben ugyanis még a falusi népesség kategóriájában voltak számba véve annak a tíz községnek a népmozgalmi adatai, amelyek ebben az évtizedben már a városi népesség kategóriájában szerepelnek.⁸⁵ Ennek ellenére a falusi népesség tényleges fogyását tapasztalhatjuk már Hunyad, Krassó, Szörény, Temes-Torontál és Arad megyékben. Ezt a jelenséget az előző évtizedben még csak két megyében (Arad és Fogaras) észlelhattük. Végeredményben Erdély összes népessége az évtized végén - 24 046 fő vándorlási veszteséget mutat.

Az 1941–1947 közt eltelt 7 év alatt Erdély összes népességének vándorlási vesztesége (lásd 18. sz. tábla) csaknem 270 ezer fő, vagyis kereken 35 ezerrel nagyobb, mint az 1869–1910 közti 41 év vesztesége. Ennek méreteit szemlélteti, hogy nemcsak az egész időszak teljes természetes szaporulata, hanem több mint kétszerese, az 1941. évi népesség csaknem 5%-a veszett el. Kétségtelen, hogy a mérleg-módszer alapján mutatkozó vándorlási veszteségek egy tekintélyes részét a román és magyar katonai veszteségek, a zsidók háborús és deportálási veszteségei, kisebb részét a németek és magyarok ellen a román frontátállítás után

fellángoló sovíniszta terrorakciók áldozatai képviselik. Ezek túlnyomó része ugyanis nem szerepel a népmozgalmi kimutatások halálozási rovatában. De tudjuk azt is, hogy a hadműveletek közeledtére a retorziótól tartó németek és magyarok, továbbá a politikailag kompromittált románok nem elhanyagolható számban hagyták el Erdélyt. Az eltávozottak helyébe pedig a Besszarábiából és Észak-Bukovinából menekült, valamint a regáti románok betelepítése már a háború vége felé megindult. Mindezeknél fogva az évtized vándorlási egyenlege a továbbiakban alapos elemzésre szorul.

A 19. sz. tábla mutatja, hogy 1948–1955 között Erdély összes népessége kerekén 77 ezernyi bevándorlási többlettel gyarapodott.

Hasonló a helyzet az utolsó évtizedben, amikor a vándorlási többlet 23 484 fő.

Az utolsó 18 év jelentős vándorlási többletének elemzése, valamint az 1911–1920 közti évtized népmozgalmának kiértékelése szintén a IV. rész tárgya lesz.

III.3. VÁROSI ÉS FALUSI NÉPESSÉG, URBANIZÁCIÓ

III.3.A. AZ URBANIZÁCIÓ TÖRTÉNETI ALAPJAI, A VÁROSOK KIALAKULÁSA ERDÉLYBEN

Az európai köztudatban nem ok nélkül szerepel Erdély mint a „keleti Svájc”. Nemcsak azért, mert az erdélyi hegyek közt is három nép, három nyelv, három kultúra él egymással csaknem ezeréves sorsközösségben. De amiatt is, mert Svájc-hoz hasonlóan Erdély is a városok, a városkultúra tipikus hazája.

Az erdélyi városkultúra csaknem kétezer esztendő múltra tekinthet vissza. Amikor Traianus császár légioi Kr. u. 106-ban meghódították az ásványi kincsekben gazdag Dáciát, a mindössze 165 évig tartó római uralom a virágzó városok egész sorát hozta létre. Apulum, Napoca, Potaissa és még sok más város palotáival, fürdőivel, színházaival, vízvezeték-rendszerével, kövezett utcáival nemcsak az Imperium Romanum igazgatási és katonai gócai voltak, de bennük az ipar, kereskedelem és közlekedés pezsgő urbánus életet teremtett.

A római kolonizáció viszonylag rövid korszakát, amely Dáciában a korabeli Európa fejlett civilizációját plántálta át, a nagy népvándorlás csaknem 700 évig tartó áradata követte. A lovas nomád gótok, hunok, gepidák, avarok könnyen mozgatható sátraikkal gyorsan tovább száguldottak Nyugat felé. A városok falai közt az egykori római civisek nem sok értéket hagyhattak vissza, de bizonyára az is már a harcosok első hullámainak prédájául esett. Ami csekély szolganépség visszamaradhatott, a városi keretekben nem biztosíthatta megélhetését, és a meg-megújuló fegyveres harcok útja elől rejtettebb, félreesőbb területeken keresett magának menedéket, állattenyésztéssel és földműveléssel tengetve primitív életét.

Amikor a népvándorlás utolsó hullámaként érkező magyarok államot alapítottak a Kárpát-medencében és a 10. század folyamán birtokba vették Erdélyt, az egykor virágzó római városok romhalmazát már belepte a gyom, még a nevük is feledésbe merült.⁸⁶

A honfoglaló magyarság új államalakulatának központja a nagyállat-tartásra alkalmas Duna–Tisza vidéki síkság volt. A földművelő életformával is csak akkor barátkozó lovas-pásztor nép számára az urbánus életmód éppen olyan idegen volt, mint az előtte megtelepült többi ázsiai nép számára.

Így érthető, hogy amikor évezredünk elején a magyar királyok az országot nyugat-európai minta szerint szervezték meg, az első városépítők Nyugatról behívott latinok és németek voltak. Erdélyben az első városokat a 12. században betelepített, később általánosan szászoknak nevezett németek létesítették. Ezer évvel az antik római városok megsemmisülése után a szászok szorgalma és tehetsége vetette meg az új városkultúra alapjait.

Hermannstadt, Kronstadt, Schässburg, Bistritz, Mediasch, ezek a festői szépségű középkori erdélyi városok szabad polgárságukkal nemcsak az ipar és kereskedelem virágzó központjai voltak, de egyben a német kultúra legkeletibb bástyái is. Német karakterüket megőrizték az utolsó időkig.

Az önálló erdélyi fejedelemség óvatos politikája megmentette Erdélyt az állandó török megszállástól és ezáltal Erdély városait a megsemmisítéstől, sőt töretlen fejlődésüket is előmozdította. Ezzel magyarázható, hogy a török hódoltság megszűnte után 1720 körül az akkori magyar birodalom legnépesebb és legvirágzóbb városa Brassó volt, csaknem 17 ezer lakossal, és ezen kívül csak 3 város lélekszáma haladta meg a tízezret: Buda mellett az erdélyi Kolozsvár és Nagyszeben.⁸⁷

A szász városok felvirágzásukat fejlett iparuknak és kereskedelmi tevékenységüknek köszönhették. Készítményeik keresettek voltak egész Erdélyben és Magyarországon, sőt a határokon túl is. Brassói, szebeni, besztercei kereskedők látták el vas eszközökkel, fegyverrel, az arany- és ezüstmívesség remekeivel egész Havaselvét és Moldovát. Miután pedig a 14–15. században még nagyrészt félnomád pásztorkodó románság nagyon kevés gabonát termelt, Havaselvére kenyérgabonát is az erdélyi szász kereskedők importáltak, de ebben a kereskedelemben már a székelyek is részt vettek. Idővel egyre jelentékenyebbé vált az erdélyi szászok szerepe a nemzetközi árucserében: főleg finom textilárukat hoztak be a nyugati német és lengyel piacokról, és ezek egy részét, az erdélyi termékekkel együtt, tovább vitték a két román fejedelemségbe, sőt a távolabbi keletre is. Keletről aztán drága szőnyegekkel, fűszerekkel, nyersbőrrel, gyapjúval, mézzel, viasszal megrakodva tértek vissza. A 15–16. században már papírral is a brassói és szebeni papírmalmok, a román nyelven nyomtatott első könyvekkel pedig a brassói Honterus, a kolozsvári Heltai Gáspár és más erdélyi városok nyomdái látták el a román fejedelemségek udvarait.⁸⁸

Kolozsvár, Erdély későbbi fővárosa, királyi várként keletkezik, de a körülötte kialakuló város iparos-kereskedő polgársága német, a magyar polgárság nagyobb arányú betelepődése csak a 14. század folyamán indul meg. A történelmi folyamatot jól jellemzi a szász és magyar polgárság heves viták után 1458-ban kötött egysége (unio), amelynek értelmében a városatyákat és esküdteket fele-fele arányban szászok és magyarok közül választják, a városbíró pedig felváltva magyar és szász legyen.⁸⁹

A Székelyföld kisvárosaitól eltekintve Erdély egyetlen jelentősebb városa Marosvásárhely, amely magyar alapításúnak tekinthető és polgárságában a magyarok többséget alkottak. Ugyanezt mondhatjuk az Erdély kulcsának tekintett Nagyváradról is.

Kétségtelen, hogy a középkor vége felé már a magyarság is fokozatosan elsajátítja az iparos és kereskedő mesterséget, megbarátkozik a városi életformával, és egyre növekszik a városok magyar polgárságának száma. Ez azonban egy ötszáz éves, lassú történelmi folyamat eredménye volt.

Nem csodálkozhatunk azon, hogy a román városi polgárság kialakulása még hosszabb folyamatot igényelt. A magyarokhoz hasonlóan a románok sem voltak városépítők. A hegyi pásztorkodással foglalkozó erdélyi románság félnomád életmódját csak a 14. században kezdi feladni, és ideiglenes pásztorszállások helyett lassanként falvakban letelepedve, a földművelésre áttérni, ami viszont általában jobbágysorba jutásához vezetett. A helyhez kötött falusi földműves életforma kialakulása azonban még a 18. század végén se fejeződött be tökéletesen. A társadalom fejlődésében nincsenek ugrások. A földművelő paraszti réteg megerősödése, az iparos-kereskedő mesterség eltanulásához szükséges műveltségi szint megszerzése elengedhetetlen előfeltétele volt a román polgári osztály kialakulásának. A gazdasági-társadalmi fejlődés évszázadokkal később lezajló folyamata következtében tehát a románság városokba telepedése csak akkor kezdődött meg, amikor az erdélyi városok építészeti stílusát, életformáját a szász és magyar városi polgárság már kialakította.⁹⁰

A 18. század folyamán, miután Magyarország központi fekvésű városai a török iga alól felszabadulva gyors fejlődésnek indultak, az erdélyi városok jelentősége egyre csökkent. Ezt a folyamatot jól jellemzi, hogy Brassó, Kolozsvár, Szeben lélekszáma a 18. század végén alig valamivel volt több, mint a század elején, ezzel szemben a már egy városnak számítható Pest–Buda összesített lakossága meghaladta az 50 ezret.⁹¹

Élelmes görög és örmény kereskedők kiszorították a szászokat a nemzetközi kereskedelemről, az erdélyi ipar és ezzel együtt az erdélyi városok is hanyatlásnak indultak. A városok újabb virágzása csak a feudális kötöttségek felszámolása után, a liberális kapitalista termelési viszonyok térhódításával indul meg a 19. század második felében. Ekkor már az ipar, kereskedelem és hitelélet terén egyre jelentősebb szerephez jut a szorgalmas és jórészt elmagyarosodott zsidó polgári réteg. Ebben a korszakban indul meg nagyobb arányokban a román polgári középosztály kialakulása és a városi polgárságban a románság fokozatos térhódítása.

E rövid történelmi visszapillantás után összegzésként megállapíthatjuk, hogy Erdély nyugat-európai ihletésű városkultúrája a középkortól kezdve a legújabb időkig töretlenül az európai urbanizáció stílusában fejlődött, ahhoz igyekezett színvonalban is felzárkózni. Erdély városai a nyugati urbánus civilizáció legkeletibb őrhelyei voltak.

III.3.B. *A VÁROSOK FEJLŐDÉSE ÉS URBÁNUS JELLEGÜK 1869–1910 KÖZT*

Azon a területen, amelyet a trianoni békeszerződés 1920-ban a történelmi Erdéllyel együtt Magyarországtól Romániához csatolt, akkor 40 olyan helység volt, amely városi rangot élvezett. Ezeket a 21. sz. tábla sorolja fel.⁹²

Ezek közül Abrudbánya, Beszterce, Brassó, Csíkszereda, Dés, Déva, Dicsőszentmárton, Erzsébetváros, Fogaras, Gyergyószentmiklós, Gyulafehérvár, Hátszeg, Kézdivásárhely, Kolozsvár, Marosvásárhely, Medgyes, Nagyenyed, Nagyszeben, Segesvár, Sepsiszentgyörgy, Szamosújvár, Szászrégen, Szászsebes, Szászváros, Székelyudvarhely, Torda, Vajdahunyad és Vizakna, tehát 28 város a történelmi Erdély területéhez tartozott. De geográfiai-etnográfiai szempontból, valamint annak alapján, hogy huzamosabb ideig az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá tartoztak, ide számíthatjuk még a két szilágysági várost: Szilágysomlyót és Zilahot, továbbá Máramarosszigetet, valamint az erdélyi hegyes vidék délnyugati nyúlványaira települt Karánsebest és Lugost is.

Erdély északnyugati hegyes vidékének peremén, a magyar–román–rutén nyelvhatár metszéspontjában lévő, ércekben gazdag vidék hívta életre Nagybánya és Felsőbánya városokat. Ez a vidék, mint Szatmár megye területe, a másfél évszázados török uralom alatt és azt követően is a magyar királysághoz tartozott, csak rövid ideig terjedt ki rá az erdélyi fejedelmek joghatósága.

Arad, Nagyvárad, Nagykároly és Szatmárnémeti a Nagy-Magyar-alföld tipikus síkvidéki települései, annak részét képezik nemcsak geográfiai-etnográfiai vonatkozásban, de telepéstörténeti alapon is.

A városok között különleges helyet foglal el Temesvár, amely csak 1716-ban szabadult fel a csaknem kétszáz éves török uralom alól, de 1779-ig a temesi bánság részeként a bécsi udvar közvetlen fennhatósága alá tartozván, a Habsburg császárok németesítő telepítési politikájának egyik fő központja volt. Ez a délvidéki alföldi lapályon úgyszólván teljesen újonnan épült város ma is őrzi ennek jellegzetes nyomait.

A 40 város közül Gyergyószentmiklós, Fogaras, Dicsőszentmárton és Lugos az 1876. évi közigazgatási reform alapján nem élveztek városi rangot, sőt Lugos kivételével a másik három még 1900-ban sem.

Más települések városi rangja, amelyet a történelem során élveztek, éppen 1876–1910 közt szűnt meg, miután egykori jelentőségüket elvesztették és többé nem feleltek meg a korszerű urbanisztikai felfogásnak.⁹³

A 21. sz. táblában felsorolt 40 helység városi státusát a román államhatalom is elismer-
te és változatlanul fenntartotta az 1925. évi közigazgatási reform hatályba lépéséig. Mint-
hogy e történelmileg kialakult városok demográfiai adatai 1869-től kezdve rendelkezésünkre
állanak, ezek fejlődését (Vizakna kivételével) az egész százéves időszakban figyelemmel
kísérhetjük.

Itt mindjárt meg kell jegyezni, hogy ebben a fejezetben következetesen a jogi minősítést alkalmazzuk, tehát a „város”-kategóriában sorolunk minden települést, amely az adott időpontban közigazgatás-jogi szempontból városnak volt minősítve.

De ez nem jelenti azt, hogy a jogi minősítést minden esetben helyesnek fogadjuk el a demográfus szemszögéből is.

„Város” és „falu” a települések két alapvető típusa, egymástól lényegesen eltérő, részben ellentétes jellegzetességekkel. Mégsem olyan egyszerű feladat annak eldöntése, vajon egy település városnak vagy falunak tekintendő-e. Kétségtelen, hogy minden államban és minden korban a települések várossá nyilvánítása állami aktussal történik. De a várossá nyilvánítás feltételei és módozatai koronként és államonként igen eltérőek. Vannak államok, amelyekben a település várossá nyilvánításának első feltétele bizonyos minimális lélekszám. De a gyakorlat e tekintetben is különböző. Így Dániában a 250 lakosú helység is lehet város, Görögországban, Spanyolországban, Svájcban csak a legalább tízezer lélekszámú települések.⁹⁴ Franciaországban minden helység városnak minősül, amelynek lakossága kétezer fölé emelkedik, és a népszámlálások alkalmával mindig közvélekedés azokról a helységekről a jegyzékét, amelyek ennek alapján elnyerték vagy elvesztették a városi rangot.⁹⁵

A lélekszám-nagyságon nyugvó kategorizálás azonban túlságosan leegyszerűsítene a városfogalom meghatározásának meglehetősen komplex kérdését. A különféle tudományágak (településföldrajz, városépítészet stb.) eltérő szempontok alapján döntenek el valamely település városi jellegét. Ezekkel azonban nem foglalkozunk, mert minket a demográfiai szempontok érdekelnek. Nézzük tehát, vajon mi tesz egy települést valóban várossá a népességtudomány általánosan elfogadott álláspontja szerint? A kérdés bőséges nemzetközi irodalmára alapozott nézetünk szerint a következő tényezők a legjellemzőbbek:⁹⁶

1. A foglalkozási kritérium. Ez a döntő. A város a kis területen sok egzisztenciának megélhetést nyújtó ipari termelés, árucseré és forgalom hazája, a szellemi élet, magasabb fokú művelődési intézmények, egészségügyi létesítmények, közületi-politikai szervek központja. Mindezek következtében általában jellemző tehát a magasabb műveltségű személyek nagyobb száma, az írástudatlanok kisebb aránya is.

2. A népesség száma nem mindig jellemző, és egymagában semmiképpen sem döntő. Vannak aránylag kis népességű helységek, amelyek minden egyéb szempontból városnak minősülnek. Viszont vannak nagy népességű települések, amelyek foglalkozásilag túlnyomóan agrár jellegűek, és így nem tekinthetők másnak, mint nagyra növekedett falunak. Általában elsőrendű, iparos városoknak minősülnek azok a helységek, amelyekben az őstermeléssel foglalkozók nem haladják meg a népesség 20%-át. Másodrendű, foglalkozásilag vegyes városok, amelyekben az őstermelők aránya 20–50%. De azok a helységek, amelyekben a mezőgazdasági népesség aránya az 50%-ot is meghaladja, csak egyéb város-kritériumok túlsúlya esetén tekinthetők demográfiai értelemben városoknak.

3. Az idegen helyen szülöttek magasabb aránya. Ez egyrészt a városok egyre több ember részére gazdasági egzisztenciát biztosító vonzóerejének a mutatója, másrészt a városi népességre általában jellemző alacsonyabb természetes szaporodás egyik következménye.

4. A közművesítés (víz, csatorna, gáz, villamosítás, útburkolat, tömegközlekedési eszközök stb.) mértéke, valamint a városokra jellemző emeletes sorházak nagyobb száma, általában az urbánus városkép.

Nézzük most már, hogy e tényezők alapján a 40 történelmi város valóban városias településnek tekinthető-e?

A foglalkozási kritérium szemszögéből ez 1910-ben már csak Vizaknával kapcsolatban vitatható. A 27. sz. tábla szemlélteti, hogy a mezőgazdaságból élő népesség (keresők és el-tartottak együtt) aránya 1900-ban csak 3 városban haladta meg az 50%-ot: Gyergyó-szentmiklós (amely még akkor nem volt várossá nyilvánítva), Szászsebes és Vizakna. E három város ipari fejlődésének bizonyítéka azonban, hogy 1910-ben az első kettő agrárnépességének aránya 50% alá süllyedt, és bár Vizaknán még 58%-os volt, tíz év alatt csaknem 10%-kal esett vissza. Az 1910. évi népszámlálás szerint mindössze 6 város agrárnépessége volt 24–42% közt, a többi városoké a 20%-ot, de jó részük még a 10%-ot se érte el.

A régi városok összesített népességének foglalkozási összetételében az erőteljes iparosodás irányába mutató fejlődést a 28. sz. tábla szemlélteti (abszolút számban és százalék szerint).⁹⁷ Amíg az őstermelésből élő népesség száma 1900–1910 közt mindössze 0,8%-kal emelkedett, az ipari népesség 25,8%-kal, az ipar–forgalomból élő népesség pedig 29,1%-kal gyarapodott. E tíz év alatt a városok népességének gyarapodása kereken 101 ezer (17,6%), ebből több mint 81 ezer, tehát a szaporodás csaknem 81%-a esik az ipar–forgalmi népességre. A 39 város népességéből 1910-ben már csak 11,5% élt őstermelésből, a népesség abszolút többségének, 53,4%-ának az ipar–forgalmi foglalkozás volt a megélhetési forrása.⁹⁸

Ezek a városok művelődési intézményeikkel, a közműveltség magasabb szintjével is általában kiemelkedtek a falusi települések közül. Kisebb-nagyobb körzetek kulturális, politikai-közigazgatási központjainak számítottak, többségükben napilapok, időszakos tudományos-irodalmi sajtótermékek jelentek meg magyar, román és német nyelven, a nagyobb városokban könyvkiadó vállalatok is működtek.

A városok vonzóerejét igazolják a 29. sz. tábla népmozgalmi adatai. Az 1900–1910 közötti években a városok népességének gyarapodását csaknem 80%-ban a falusi népesség városokba áramlása biztosította. Nagy bevándorlási többlettel különösen kiemelkednek Arad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad, Szatmárnémeti és Temesvár. Ezek már nagyvárosias szintre kezdenek emelkedni.⁹⁹

A városok közművesítése már a múlt század második felében lendületesen megindult és néhány évtized alatt gyors ütemben haladt előre. Ha az első világháború kitörése nem akadályozza meg a már kivitelezés előtt álló tervek megvalósulását, századunk második évtizedére valamennyi város a modern városkultúra minden létesítményével dicsekedhetett volna.¹⁰⁰ Így is 1910-ben már 30 városban volt villanyvilágítás,¹⁰¹ 9 városban gázvilágítás.¹⁰² Aradon, Nagyváradon, Nagyszebenben és Temesvárott közúti villamosvasút közlekedett. Korszerű vízvezeték- és csatornahálózat még csak 12 városban létesült, de kiépítésüket csaknem minden város tervbe vette már. A városok többségében, legalább a nagyobb forgalmú utak-terek járdáit és úttesteit modern burkolat fedte, ezek fejlesztésére is sok gondot fordítottak.

Csaknem minden város új, reprezentatív középületekkel gazdagodott: megyeháza, városháza, iskolák, kórházak, színházak (Kolozsvárt egyetemi és klinikai épületek), mellettük a gyarapodó polgárság módos emeletes házai, parkok, szobrok, közvilágítás, köztisztasági létesítmények, új gyárak, fényes üzlethelyiségek sorai tanúskodtak a szorgos városi életformáról és adtak urbánus jelleget a külső városképnek.

Erdély városai az első világháború előtti Magyarországon is kiemelkedtek városias karakterükkel, az urbanizáció ehhez hasonló képével csak a Dunántúl és az akkori Felvidék (ma Szlovákia) városai dicsekedhettek. Míg a Nagyalföldön (a fővárostól eltekintve) csak minden hetedik városi ember szívott igazi városi levegőt, Erdély városi népességének túl-

nyomó többsége iparos városokban lakott, mindössze 2,3%-a élt östermelő jellegű városokban¹⁰³

Az erdélyi városok lendületes fejlődését mutatja lélekszámuk erőteljes növekedése. A 40 város népessége az 1869–1910 közt lepergett 41 év alatt 378 427-ről 678 423-ra emelkedett. A tényleges gyarapodás tehát kerekén 300 ezer, azaz 79,3%, évi átlagban 1,93%. A városok népessége több mint négyszer gyorsabb ütemben gyarapodott, mint a falusi népesség. (Lásd 21. és 25. sz. táblák.)¹⁰⁴

Különösen kiemelkedő volt Arad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad, Szatmárnémeti és Temesvár népgyarapodása. Ezek lélekszáma 41 év alatt nagyjából megkétszereződött. De egyes kisvárosok, mint Dés, Déva, Dicsőszentmárton, Karánsebes, Máramarossziget, Székelyudvarhely népessége is kétszeresére, sőt több mint kétszeresére növekedett.

Csak három város: Abrudbánya, Vizakna és Felsőbánya népessége csökkent. Ennek magyarázata az első kettőnél a bányák kimerülése, Felsőbánya népességét pedig a szomszédos Nagybánya fejlődő ipartelepei szívták el.

Az átlagosnál gyengébb ütemben fejlődtek az egykor legjelentősebb szász városok: Brassó és Nagyszeben, valamint a két határ menti székely város: Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy. Ebben jelentős része volt a román királyságban 1886-ban bevezetett védővámoknak és az ennek nyomán 1893-ig tartó „vámháború”-nak, amely az erdélyi ipar termékei elöl elzárta a román piacokat. Mint tudjuk, az erdélyi ipar legjelentősebb felvevő piacai a 14. század óta a román fejedelemségek voltak.¹⁰⁵ Így érthető, hogy e piacok elvesztése legnagyobb mértékben éppen ezeket a Romániához legközelebb eső városokat sújtotta. Miután pedig a távolabbi, iparilag szintén fejlett belföldi piacokon a szállítás költségessége és nehézsége miatt a helyi termelőkkel nem tudták felvenni a versenyt, az értékesítési lehetőségeiktől megfosztott iparosok nagy számban tették át székhelyüket a határon túli városokba. Az iparilag fejletlen Románia szívesen fogadta őket, a védővámok oltalma pedig szinte korlátlan gazdasági boldogulást biztosított számukra. Főleg ezzel magyarázható, hogy 1880-tól 1890-ig Brassó és Sepsiszentgyörgy népessége úgyszólván stagnál, és még a falusi népesség gyarapodási ütemét se érte el, Kézdivásárhely lakossága pedig csaknem 10%-kal csökkent.

A századforduló előtti évtizedben az erdélyi városok fejlődése ismét hatalmas lendületet vesz. Amíg 1869–1890 közt 21 év alatt a városok lakossága mindössze 72 ezerrel (19%) gyarapodott és az évi átlagos gyarapodás nem érte el még az 1%-ot se, a rákövetkező 20 év alatt a városi népesség gyarapodása 228 ezer, csaknem 51%, évi átlagban 2,53%. Ebben a két évtizedben már a fentebb említett négy város fejlődési aránya sem marad az átlagos szint alatt, sőt Nagyszeben és Sepsiszentgyörgy meg is haladta.

A fejlődés rugóját az általános gazdasági fellendülésben látjuk. A vasúthálózat kiépítése az értékesítési piacot kitágítja. Ez egyfelől ösztönzést ad a kisipar korszerűsítésére, kapacitásának növelésére, másfelől az egyre élénkebb vállalkozási kedv új gyárak egész sorát hozza létre, amelyek nagyszámú munkaerőt vonzanak a városokba.

Az erdélyi városfejlődés új, nagy távlatokat nyitó reneszánszát azonban derékba törte az első világháború kitörése, majd az ezt követő impériumváltás. Ahhoz, hogy az erdélyi városok sorsának további alakulását és általában az urbanizáció lehetőségeit, jellegzetességeit az új államkeretek közt megérthessük, fejtegetéseinket itt meg kell szakítanunk, hogy egy pillantást vessünk a régi Románia (Regát) városszerkezetére.

III.3.C. AZ URBANIZÁCIÓ JELLEGZETESSÉGEI A REGÁTBAN

Az európai kultúrtörténet perspektívájából Brassó neve többet jelent, mint bármely városnév. Az ősi korona-város, Kronstadt: szimbolikus jelentőségű. A brassói Fekete-templom csodálatos fenségében nemcsak a gótika legkeletibb remekműve, de egy határvonal szimbó-

luma. Égbekiáltó határköve az Atlanti-óceán partjától Erdélyig egyazon civilizációs hagyományok ihletésében kivirágzott városkultúrának. Brassótól Bizáncig a középkori urbanizációnak még emlékköveit is hiába keressük.

Az európai városkultúra megtorpant a Kárpátok hegygerincén. De mintha nem a magas hegyek torlaszolták volna el előretörését Kelet felé, inkább a 13. századi mongol–tatár áradat borzalmas pusztításai akasztották meg az előző században megindult kunországi terjeszkedést. A kun birodalom romjain a tatár hordák visszavonulása tette lehetővé a 14. században a két román vajdaság: Valachia (Havaselve) és Moldova kialakulását.

De ezeken a területeken már két évszázaddal korábban találkozunk a magyar alapítás emlékét őrző városnevekkel: Bákó (Bacău), Moldvabánya (Baia), valamint a Szörényi Bán-ság központja: Szörényvár (ma Turnu Severin). Németkő (Piatra Neamț) és Németvásár (Țirgu Neamț) neve arra utal, hogy a magyar király által behívott német lovagrend alapításai. Valószínű, hogy ezek inkább csak megerősített helyek lehettek, igazi városi élet nem alakulhatott ki bennük, mert a szörnyű tatárdúlás következtében a magyarság ereje már nem volt elegendő a kárpátontúli terjeszkedésre. Egyes későbbi korszakban felbukkanó városnevek mégis arra vallanak, hogy a magyar városalapító tevékenység nem szűnt meg teljesen. Így a Miron Costin krónikás szerint magyar szücsök által alapított Szucsáva (Suceava), az üldözött husziták alapította Husz (Huși) városa stb.

Az államszervezés kezdetleges stádiumában lévő román fejedelemségek népei azonban még messze voltak a gazdasági fejlettség szükséges szintjétől, amely alapja lehetett volna egy iparos-polgári réteg kialakulásának s ezáltal a városi életforma meghonosodásának.

A történelmi előzmények megvilágítása érdekében talán nem lényegtelen az sem, hogy Moldova területe a római impérium civilizációs körén kívül maradt, Olténia és Munténia területén pedig nem létesültek olyan fejlett római városalakulatok, mint Erdélyben. A legjelentősebb a Traianus császár dunai hídjának védelmét szolgáló Drobeta, melynek romjai közelében épült a 13. században Szörényvár (ma Turnu Severin). A Fekete-tenger menti Tomis, ahol a Rómából száműzött Ovidius élete alkonyát töltötte, továbbá Callatis, Histria csak Moesia Inferior kikötővárosai voltak. E városok kontinuitásáról még kevésbé lehet szó, mint az erdélyi városokkal kapcsolatban.¹⁰⁶

A két dunai fejedelemségben még a 18. században se beszélhetünk a szó igazi értelmében vett városokról, legfeljebb vásár-helyekről, ahol meghatározott napokon megjelentek a parasztok termékeikkel, hogy azokat a nekik szükséges árukra cseréljék be. A városi lakosság életmódja semmiben sem különbözött a falusi nép életétől, a városok népe még a 19. században is főleg a földművelésből élt.¹⁰⁷ A legnagyobb városok ipari fejlettsége vagy külső képe se volt összehasonlítható akár csak a legelhanyagoltabb európai faluval.¹⁰⁸

Az oszmán birodalomba bekebelezett területeken, az európai fejlődéssel ellentétesen, a jellegzetes török feudalizmus rendszere épült ki. Ennek legfőbb vonása a maximális állami centralizáció, mindennemű gazdasági tevékenység szigorú állami irányítása és ellenőrzése.¹⁰⁹ A román fejedelemségekben a török uralom csak a 19. század közepén szűnt meg teljesen, ami érthetővé teszi, hogy a regáti társadalomszerkezet, a gazdasági és szellemi fejlődés európai hatásai elől elzárva, számunkra idegen, sajátos balkáni–török jellegűvé vált.

Egy német utazó 1848-ban leírja, hogy Moldova és Havaselve városaiban nem található iparos polgári osztály, az iparosok jórészt külföldiek, idegenek, Iași-ban főleg zsidók, a kovácsok cigányok. A hazai iparosok, kellő szakképzettség hiányában, csak az alsóbb néposztályok primitív igényeit tudják kielégíteni. De a bojárok és jómódú kereskedők a ruházattól a lakberendezésig minden külföldről szereznek be, vagy az országban tartózkodó külföldi iparosokkal készíttetik.¹¹⁰

A középkori erdélyi ipari fejlődést tárgyaló értékes Pascu-tanulmány (lásd 88. sz. jegyzet) mintájára a román történészek szükségét látták egy hasonló mű kiadásának Moldova és Havaselve vonatkozásában is.¹¹¹ A terjedelmes, 460 oldalas könyv részletesen ismerteti min-

den fellelhető írásos dokumentumot, amelyben említés történik bármily jelentéktelen ipari tevékenységről, sőt bizonyos célzásokat tesz a dákoromán kontinuitás feltételezhető ipari vonatkozásaira is. Bár időbelileg felöleli az 1848-ig terjedő korszakot, egyetlen konkrét adatot sem találunk benne a városi iparosok számára vonatkozóan. Egyes információi alapján mégis bizonyos fogalmat alkothatunk a két román fejedelemség iparának középkori állapotáról. Ezek közt említsük meg: a céhek csak a 17. század óta kezdenek megjelenni.¹¹² Általánosabb elnevezésük a szláv eredetű „bresle”, emellett török hatásra az „inafuri” és a „rufeturi”. Erdélyi hatásra vall a céh román megfelelőjeként a „teh”, „teh-meşter”.¹¹³ A céhtagok száma még a 19. század elején is igen csekély.¹¹⁴ Ellentétben az erdélyi céhekkel, a két fejedelemség városainak életében a céheknek nincs semmiféle politikai szerepük, nincs autonómiájuk, igazgatásukat az uralkodó képviselője végzi.¹¹⁵

A városok népességére és az iparosok létszámára vonatkozóan az első adatokat az orosz katonai adminisztráció által 1832-ben végrehajtott statisztikai összeírás szolgáltatja. E szerint akkor Moldovában 40 várost vettek számba, amelyek lélekszáma összesen 129 413 volt.¹¹⁶ Az összeírás különbséget tett a tulajdonképpeni város (oraş) és a „tîrg” között. Utóbbiak kizárólag az árucserre központjai, tehát vásár-helyek voltak.¹¹⁷ A 40 város közül csak 8 lakossága haladta meg a 3 ezret, de 10 város népessége még az 500 lelket se érte el, egynek a lélekszáma pedig mindössze 89 volt.¹¹⁸

A népesség összeírása a következő társadalmi kategóriák szerint történt: földesurak (boieri), egyházi szolgálatban lévők, alsóbb néposztályhoz tartozók (clasa mai de jos), zsidók, idegen alattvalók, szolgák és cigány rabszolgák (ţigani robi ai boierilor). Mindenik kategória családtagokkal együtt.¹¹⁹

Egy fiskális kimutatásból megtudjuk, hogy az alsóbb néposztályok csoportjába soroltak közül 5602 volt a kereskedők száma, ezzel szemben mindössze 5080 az iparosok száma, segédszemélyzetükkel együtt. Tehát több volt a kereskedő, mint az iparos.¹²⁰

Bukarestben és Iaşi-ban az iparosok még robotmunkát (munci de beilic) végeztek a fejedelmi udvar számára,¹²¹ a fejedelmi és földesúri udvarok iparosai még a 19. század elején is nagy többségben cigány rabszolgák voltak, akik putrikban éltek,¹²² Havaselnén az iparosok közt 1306 teknővájó cigányt (ţigani rudari) tartottak számon.¹²³

Mindezek alapján csak arra lehet következtetni, hogy az iparúzó (egyres privilegizált külföldiek kivételével) lényegileg a korai feudalizmusra jellemző robotosok voltak a földesurak szolgálatában. Erre utal az is, hogy az alsóbb osztályok csoportjába sorolták be.

Úgy gondoljuk, a felsorolt adatok kellő fényt vetnek azokra a gazdasági-társadalmi állapotokra, amelyek a regáti városokat a 19. század közepéig jellemezték.

Milyen más, az európai civilizáció levegőjéhez szokott népek számára milyen idegen, antagonisztikus ez a városkép! Ezzel szemben milyen nagy különbséget mutatnak a félszázaddal korábban (1784–1787) tartott első magyarországi népszámlálás adatai.¹²⁴ Itt az iparosokat a „Polgárok” rovatában írták össze.¹²⁵ A jelenlegi Erdély területén számba vett 13 szabad királyi város kereken 100 ezer főnyi lakosságából 7443, a jelentősebb mezővárosokban pedig 6785 polgárt írtak össze. Ez a szám már csaknem háromszorosa a moldovai városok alsóbb osztályokba sorolt iparosságának. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy ebben a rovatban csak a bányák és hámorok tulajdonosait, a polgári rendhez tartozó iparosmestereket tüntették fel, a bányászok és más munkások (alkalmazottak) viszont a „zsellérek” rovatába kerültek,¹²⁶ akkor igen valószínű, hogy az ipari keresők száma a 20 ezret is meghaladta.

A román fejedelemségek városi népességére vonatkozóan csak hozzávetőleges tájékoztatást nyújtanak az 1859. évi statisztikai összeírás adatai.

Ekkor Munténia és Olténia 38 városában 316 814 lelket írtak össze. A városi népesség 58,1%-a földműves, 23,2%-a iparos és 18,7%-a kereskedő. Lélekszám szerint az ország negyedik legnagyobb városa volt Craiova, amelynek 21 500 főnyi lakosságából 63% a földművelésből élt.¹²⁷ Amint Dragoş Bugă tanulmánya is megállapítja, az ipar csak a 19. század

közepétől kezd meghonosodni a városokban.¹²⁸ Moldovában az 1859. évi összeírás 30 343 iparost vett számba, segédszemélyzettel és családtagokkal együtt. Valószínű, hogy ezek nagyobb része városi lakos volt.¹²⁹

A fenti adatok megbízhatóságát kétségessé teszi az a körülmény, hogy az 1863. évi felmérés az egyesült fejedelemségek egész területén (a falvakat is beleértve) összesen 12 867 ipari műhelyt vett számba, az iparban dolgozók összes számát pedig 28,5 ezerre tette. Megjegyzendő, hogy az ipari műhelyek több mint fele malom volt.¹³⁰

Ezzel szemben az 1869. évi népszámlálás szerint a 32 erdélyi városban, amelyre adatokkal rendelkezünk, az ipari keresők száma kereken 60 ezer volt, a kereső (aktív) népesség 38,6%-a, a kereskedelem és hitelben dolgozók a keresők 5,5%-át, a közlekedésben dolgozók pedig 2,0%-át képviselték. A városi aktív népesség mindössze 16,9%-a dolgozott az östermelő szektorokban.¹³¹

A két fejedelemség egyesüléséből létrejött Romániában az 1899. évi első népszámlálás az ország akkori területén 71 várost vett számba, összesen 1 119 786 lakossal.¹³² Nem számíthatjuk azonban a városok közé azt a 39 helységet (összesen 167 868 lakossal), amelyek nem voltak megyeszékhelyek, így még adminisztratív vonatkozásában se töltöttek be városias funkciókat, de gazdasági-foglalkozási szerkezetük vagy műveltségi színvonaluk folytán sem emelkedtek ki lényegesebben a falusi agglomerációk sorából. Feltehetően éppen ez volt az oka annak, hogy e városok adatait a népszámlálási kiadvány következetesen külön táblázatokban mutatja be. Bár a megyei székhelyként számba vett városok tekintélyes részének urbánus jellege is igen vitatható, a kérdés elemzését mellőzve, e 32 várost 951 928 főnyi lakosával tekintjük a továbbiakban városi településeknek.

A népszámlálási adatok alapján mindjárt szemünkbe ötlük a román elem feltűnően alacsony aránya a városi népességben. A 32 város népessége az ország összes népességének 16%-át képviseli. De a románoknak csak 11,6%-a, ezzel szemben az idegen alattvalóknak 64,4%-a, a „védelem nélküliek”-nek (fără protecție) 69,7%-a városiak. Ez utóbbiak túlnyomó többségét a hontalan zsidók alkották.¹³³

A 32 város népességének mindössze 66,8%-a volt román állampolgár, 12,8%-a idegen alattvaló, 20,4%-a zsidó. Bukarestben, az ország fővárosában a románok aránya 65,5% volt. Moldova városainak népességében a román elem alig haladta meg az abszolút többséget, mindössze 54,5%-ot ért el. A 21 moldovai város közül 11 városban a román elem kisebbségbe szorult, 10 városban a zsidóság képezte a lakosság abszolút többségét. Moldova legnépesebb városa, az ország volt fővárosa, Iași 77 759 lakosából csak 34 161 (43,9%) volt román, 56,1% zsidó és idegen. De például Mihaileni kisvárosban a zsidóság aránya 71,2% volt.

A külföldi alattvalók csaknem 60%-a (75 612) osztrák–magyar állampolgár volt. Mint a továbbiakban látni fogjuk, főleg iparosok, akik jó része feltehetőleg a már említett vámháború miatt telepedett át Erdélyből.

A népszámlálás a foglalkozási viszonyokra nem terjedt ki. A városok iparosodási szintjéről azonban hozzávetőleges képet ad az 1901–1902. évi ún. „ipari anket”.¹³⁴ E szerint a közép- és kisiparban foglalkoztatottak száma (önálló és alkalmazottak együtt) 97 755 volt. Ezek mintegy 60%-a: 59 319 dolgozott a városokban. Az ún. nagyipar (industria mare) kategóriájába azokat az üzemeket sorolták, amelyek legalább 20 munkást foglalkoztattak. A 625 „nagyüzem”-ben dolgozók összes száma 39 121 volt, egy üzem dolgozóinak átlagos száma tehát 62,6 személy.¹³⁵ Az erre vonatkozó adatok hiányában tételezzük fel, ami valószínű is, hogy a nagyüzemek egész személyzete (alkalmazottak és tulajdonosok együtt) városi lakos volt. Így a két iparágban dolgozók együttes száma a 71 városban 99 065-re tehető, ami az összes városi lakosság 8,8%-a, és annyit jelent, hogy egy városra átlagban 1395 ipari kereső jutott.

Az ipari fejlettség alacsony szintjére jól rávilágíthatunk, ha ezeket az adatokat szembe-állítjuk az erdélyi adatokkal. Az 1900. évi népszámlálás szerint Erdély 40 városában az ipari keresők száma 88 207 volt, az összes városi népesség 15,3%-a, egy városra átlagban 2205 ipari kereső jutott. Az ipari keresők összes népességhez viszonyított aránya tehát az erdélyi városokban csaknem kétszerese volt a regáti arálynak.¹³⁶

Még szembeszökőbb a különbség, ha a falusi népesség viszonylatában is párhuzamot vonunk. Románia falvaiban 1901–1902-ben összesen 70 133 ipari kereső volt (még akkor is, ha ide számítjuk a falusi kismalmok, vízfűrészek, ványolók stb. 17 853 dolgozóját). Ez annyit jelent, hogy az 1899-ben összeszámlált falusi népesség 1,4%-a volt ipari kereső.¹³⁷

Erdélyben viszont a falusi népesség ipari keresőinek száma 1900-ban 129 428 volt, az összes falusi népesség 3,0%-a, tehát több mint kétszerese a regáti arálynak.¹³⁸

De nézzük meg az ipari dolgozók „nemzetiségi” megoszlását is. A 32 regáti város 19 167 közép- és kisipari vállalkozója közül mindössze 8524, azaz 44,4% volt román, míg 35,2% zsidó, 20,4% idegen alattvaló. Ehhez hozzászámítva a 33 026 alkalmazottat (segéd és tanonc), a kézműipari dolgozók együttes száma 52 193. Ezek számához viszonyítva már 54,7%-ot ér el a románság aránya, miután arányuk az alkalmazotti kategóriában viszonylag jobb. Moldova 21 városában azonban az összes ipari keresőknek csak 1/3-a volt román, míg a zsidó ipari keresők aránya 58,0%. A legnagyobb és iparilag legfejlettebb városban, Iași-ban az 1627 önálló iparos közül csak 199 (12,2%) volt román, Botoșani-ban is csak 1/4 része. Az összes ipari keresők számához viszonyítva is ezekben a városokban volt a zsidók aránya a legmagasabb: 76,6%, illetve 68,9%.

Iparágak szerint a legnagyobb volt a zsidó kisiparosok aránya a papíriparban (72,1%), a nyomdaiiparban (46,8%), valamint a ruházati és bőriparban, ahol csaknem 1/3 arányban részesültek. Egyes iparágakban (órásk, vésnőkök, bádigosok) az iparosok háromnegyed része volt zsidó.

Érdemes még megjegyezni, hogy a városokban az önálló iparosoknak csaknem 10%-a, szám szerint 2199 osztrák–magyar állampolgár volt.

Ha összesítve nézzük a kézműipar és a nagyipar adatait, az összes ipari keresőknek akkor is csak 64,4%-a volt román, de az önálló vállalkozók közt arányuk csak 47,0%, míg zsidó 32,8%, idegen 20,2%.

Vessünk egy pillantást a kereskedelem helyzetére is. A román pénzügyminisztérium 1904. évi kimutatása szerint a kereskedők 67,4%-a volt román, 21,1%-a zsidó, 11,5%-a idegen. A kereskedők több mint fele zsidó volt 9 megyében, de Iași-ban, Botoșani-ban és Dorohoi-ban 3/4 része.¹³⁹

Ez volt tehát a 19. század fordulóján a romániai iparosodás, az urbanizáció helyzete a vitathatatlan statisztikai számsorok tükrében. Elgondolkodásra késztet ez a kép: másfél évezred múltán, hogy Aurelianus császár kivonta a római légiókat Dáciából, ezek volnának hát a bizonyítékai a dák–római–román ipari és városi élet folytonosságának?

Ha nem vakítja el szemünket a romantikus nacionalizmus délibábja, akkor egy különös párhuzamot kell felfedeznünk. A 13. században idegenek, külföldről behívott hospesek, jórészt németek teremtették meg Erdély iparát, amely a századok folyamán magyar, román, zsidó hozzájárulással nagyra fejlődött. A török elnyomás miatt hat évszázaddal megkésve, de ugyancsak idegenek, jórészt elüldözött, elnyomott zsidók vetették meg a romániai ipar és kereskedelem alapjait, amely néhány évtized alatt kellett behozza évszázadok lemaradását.

Ezzel az elismeréssel tartozunk a pioníroknak. Ez az elismerés nem sértheti sem az erdélyi népek, sem a román nép egészének nemzeti büszkeségét. Az igazság akkor is igazság marad, ha megtagadjuk, hamis illúzióktól elvakítva. A nemzeti büszkeség fényét nem az a kérdés éleszti, hogy honnan, mikor indultunk el, hanem az a valóság, hogy hova, a civilizáció milyen fokára értünk fel a magunk erejéből, nem tagadva meg a mások segítségét sem.

Vitathatatlan, hogy Romániát az európai fejlődés vonalába csak a trónra hívott Hohenzollern uralkodó hatalmi ereje kapcsolta be a 19. század végén.¹⁴⁰ Ennek eredményeit tükrözik a következő népszámlálás adatai.

Az 1913. január 1-jén (keleti naptár szerint 1912. december 19-én) tartott népszámlálás 72 várost vett számba, összesen 1 330 133 lakossal.¹⁴¹

Az előző népszámlálás óta a városi népesség átlagosan évi 1,4%-kal gyarapodott, ami feltűnően alacsonynak mondható. Szembeállítva a falusi népesség ennél magasabb, évi 1,8%-os tényleges szaporodásával, rávilágít a városok többségének gyenge ipari fejlettségével, vonzóerejük hiányára. Még Bukarest, a főváros gyarapodási aránya is éppen hogy csak elérte a falusi népesség szaporodási ütemét. Moldova városi népességének gyarapodási üteme évi átlagban csak 0,37% volt, de hét város népessége egyenesen csökkent (Iași 2 és fél ezerrel). Ebben jelentős része van a zsidók tömeges kivándorlásának. Az 1906-ig kivándorolt zsidók számát 55 ezerre teszik.¹⁴² Csak Moldovából legalább 48 ezer zsidó vándorolt ki 1900–1907 közt.

Az előző népszámlálás óta a városi népességben a románok aránya 68,6%-ról 74,1%-ra emelkedett, viszont a zsidók aránya 19,3%-ról 15,0%-ra, az idegenek aránya 12,2%-ról 10,9%-ra csökkent.¹⁴³

Ez alkalommal első ízben tudakolták a lakosság foglalkozási viszonyait. A tíz év múltán közzétett kiadvány azonban csak országos eredményeket közölt.¹⁴⁴ E szerint 1913-ban a városok kereső (aktív) népességének megoszlása foglalkozási főcsoportok szerint a következő volt:

Foglalkozási főcsoport	Szám szerint	Százalékban
Földművelés	67 826	10,3
Bányászat	1 900	0,3
Ipar	194 402	29,5
Kereskedelem és hitel	77 358	11,7
Közlekedés	47 240	7,2
Ipar–forgalom együtt	320 900	48,7
Közszolgálat, szabad foglalkozás	131 588	20,0
Egyéb és ismeretlen	138 595	21,0
Az aktív népesség összesen	658 909	100,0

Ezek a számok jelzik a védővámok és állami szubvenciók által támogatott ipar fejlődését. Az ipari keresők száma nagyjából tíz év alatt csaknem megkétszereződött. Miután az idegen alattvaló és zsidó ipari keresők növekedési üteme gyengébb volt, ennek következtében a román elem aránya az aktív ipari népességben valamennyit javult, 67,2%-ra emelkedett.

Úgy tűnik tehát, mintha a regáti városok megközelítették volna az ipari fejlettségnek azt a fokát, amelyen az erdélyi városok állottak abban az időben. Az 1910. évi népszámlálás szerint ugyanis az erdélyi városok kereső (aktív) népességének 35,9%-a dolgozott az iparban.¹⁴⁵

Az 1913. évi foglalkozási statisztika azonban igen kétes értékűnek mutatkozik.¹⁴⁶ Ezt igazolják az 1930. évi népszámlálás eredményeiről városi bontásban is közzétett adatok, amelyek szerint a Regát városi népességének 18 százaléka még akkor is agrár foglalkozású volt, az ipari népesség aránya pedig csak 22,8%-ot képviselt. Nem tételezhető fel, hogy 17 évvel korábban a mezőgazdaságban dolgozók aránya ennél alacsonyabb, az ipari keresők

aránya viszont magasabb lehetett volna. Több város agrárnépességének aránya még 1930-ban is meghaladta az 50%-ot, sőt nem egyé a 80–85%-ot.¹⁴⁷

A regáti városok még 1948-ban is túlnyomóan agrár jellegűek voltak. Nagy részükben hiányoztak a legelemibb közművek. Gazdasági-társadalmi és kulturális vonatkozásban egyaránt az urbánus civilizáció igen kezdetleges fokán állottak. Mindezt a mai román demográfiai irodalom is megállapítja, az átkos földesúri-burzsóá rendszer bűnéül róván fel.¹⁴⁸

Nem lehet vitás az összefüggés egyrészről az iparosodás, másrészről a műveltség szintje közt. Az ipari szakismeretek elsajátításának nélkülözhetetlen előfeltétele a műveltség minimuma: az írni-olvasni tudás. De vajon lehetett volna szó egy képzett, erőteljes iparospolgári réteg kialakulásáról azokban a városokban, amelyekben a lakosság több mint fele még 1899-ben is analfabéta volt? Megdöbbentő az a kép, amit a népszámlálási adatok a regáti városok műveltségi viszonyairól elének tárnak.¹⁴⁹

Románia 7 éven felüli falusi népességének csaknem 85%-a volt analfabéta, de a nőknek csak 4,5%-a tudott írni-olvasni. A városok analfabétáinak aránya 50,6%. Az ország fővárosához nem méltó képet mutat Bukarest az analfabéták 37,4%-os arányával. Egész sor városban az analfabéták aránya meghaladta a 60–70%-ot, de volt olyan város (Chilia Veche), ahol a 7 éven felüliek közül csak 7,6% tudott írni-olvasni.

1913-ra már javult a helyzet, de a városi analfabéták aránya még mindig 34,1%. Pedig ez alkalommal csak a 8 éven felüli népességhez viszonyították az arányszámokat. Feltűnő, hogy a zsidó és idegen városiaknak 70%-a, de a románoknak csak 64,5 százaléka tudott írni-olvasni.¹⁵⁰

A különbség szemléltetésére szembeállítjuk a regáti és az erdélyi városok adatait, az alábbiak szerint:¹⁵¹

Az analfabéták száma és aránya

	1899/1900		1913/1910		1930		1948	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%
A regáti városok	471 755	50,6	387 084	34,1	448 675	25,0	294 800	12,5
Bukarest	88 203	37,4	76 331	25,6	103 933	18,2	80 369	8,4
A regáti városok Bukarest nélkül	383 552	55,0	310 753	37,2	344 742	28,2	214 431	15,3
Az erdélyi városok	151 658	27,4	128 325	21,5	111 921	13,1	68 271	6,7

Úgy véljük, e számok nem szorulnak semmi magyarázatra. Az 1930. és 1948. évi adatok bemutatásával azt kívánjuk szemléltetni, hogy a Regát és Erdély közt tátongó kulturális szintkülönbség kiegyenlítése a 30 éves román uralomnak sem sikerült.¹⁵² Érdemesnek tartjuk kiemelni, hogy az analfabéták aránya Bukarestben állandóan magasabb volt, mint az erdélyi városokban, sőt 1948-ban az írástudatlanok abszolút száma is nagyobb volt, mint Erdély 49 városában összesen.¹⁵³

De csodálkozhatunk-e az írástudatlanság szörnyű mértékén, ha ismerjük a regáti közoktatásügy siralmas helyzetét? A 77 ezer lakosú Iași-ban 1899-ben a lakosság kétharmada analfabéta, ami megdöbbentő, de természetes következménye annak, hogy az iskolák és a tanítók száma messze alatta van a szükségesnek, a város 23 iskolájában (a több mint 12 ezer iskolaköteles gyermek közül) összesen 2892 tanuló van beiratkozva, akiket 89 tanító oktat – állapítja meg Gh. Platon, keserűen jegyezve meg, hogy ezzel szemben 522 kocsmá van a városban.¹⁵⁴

Az 1912/13. tanévben a 72 város iskolaköteles korban lévő gyermekeinek alig 3/4 része van beiratkozva, a városi tanítók száma összesen 1414 volt.¹⁵⁵ De még a beiratkozott tanu-

lóknak is alig 57%-a járt rendszeren iskolába, amit a szegénységgel, nemtörődőséggel, valamint az iskolák és tanítók elégtelen számával magyaráznak.¹⁵⁶

Vonjunk ismét párhuzamot az erdélyi viszonyokkal. Erdély 40 városában az 1907/8. tanévben 574 alsó fokú iskola volt 2493 osztállyal, ezekben összesen 3983 tanító működött, tehát csaknem háromszor annyi, mint 1913-ban a 72 regáti városban. Ezen kívül az erdélyi városokban volt még 206 középfokú iskola 986 osztállyal, amelyekben a tanítók száma 3337 volt.¹⁵⁷

Erdélyben egy városra jutott tehát átlagban 14,35 alsó fokú és 5,15 középfokú iskola. A tanítók számát a 101 617 iskolaköteles korban lévő (6–15 éves) gyermek számához viszonyítva egy tanítóra átlagosan 25,5 gyermek oktatása hárult. Ténylegesen azonban valamivel kevesebb, mert az iskolaköteleseknek csak 91,9%-a járt rendszeresen iskolába.

A Regát 72 városában 1913-ban 410 alsó fokú és 84 középfokú iskola volt,¹⁵⁸ tehát egy városra átlagosan 5,69 alsó fokú és 1,17 középfokú iskola jutott. Figyelembe véve a 113 684 iskolaköteles (8–15 éves) gyermeket, egy tanítónak átlagosan 80,4 tanulót kellett volna oktatni. Miután azonban az iskolaköteleseknek csak 75%-a volt beiratkozva, így az egy tanítóra jutó diákok számát 60-ra tehetjük.

A regáti városok a közművesítés terén is messze elmaradtak az erdélyi városok mögött. A 72 város közül 1913-ban csak 32 városban volt villanyvilágítás, 30-ban vízvezeték, 5 város volt csatornázva. Mindez persze csak a városok központi részére terjedt ki.¹⁵⁹

A felsorolt adatok alapján vitathatatlan, hogy a regáti városok kulturális-gazdasági fejlettsége, urbánus jellege meg sem közelítette az erdélyi városokét.

Városkép, társadalmi-gazdasági szerkezet, urbánus életmód szemszögéből Brassó közelebb állott a több ezer kilométerre fekvő ausztriai Linzhez vagy a svájci Baselhez, mint a munténiai Pitești vagy Cîmpulung városokhoz, amelyektől pedig alig száz kilométer választotta el. De ez a néhány kilométer már Európa kultúrhatárán kívül esett.

Erdély és a Regát városkultúrájának antagonizmusát talán legtalálóbban jellemzi Rădulescu-Motru neves filozófus-professzor néhány mondata, amelyet Maniuhoz 1926-ban intézett leveléből idézünk: „...ötven év óta ... kezdtük hazudni a világnak, hogy európaiak vagyunk. ... Bennünk nincs meg az a tisztesség, hogy olyannak mutassuk magunkat, amilyenek vagyunk. ... Mi az ország európai nivóra emelését vártuk az erdélyiektől...”¹⁶⁰

Az új Nagy-Románia 1918-ban két lehetőség előtt állott: vagy felemeli a regáti városokat az erdélyi városok európai nivójára, vagy Erdély városait süllyeszti le arra a balkáni nivóra, amelyen a regáti városok állottak. Az előbbi igen költséges feladat lett volna, társadalmi bázisai is hiányoztak. Az utóbbi költség-megtakarítással járt.

A Regát nem fogadta be Erdély európai szellemiségét, mert ellenkezett százados keleti–ortodox hagyományaival. Ehelyett importálta Erdélybe, mint egy leigázott tartományba, a fanariótáktól örökölt harácsoló adminisztrációt, levantei korrupciót, züllött közéleti erkölcstelenséget.

Műveltséget, ipari civilizációt hogyan is adhattak volna azok a regáti városok, amelyekben mindez olyan alacsony fokon állott? Tanítókat, tanárokat honnan adhattak volna, amikor a Regátnak se volt elegendő? Adtak hát ehelyett katonaságot, csendőrséget a lázadó erdélyi közvélemény féken tartására. Iskolákat nem kellett építeni Erdélyben, mert több volt, mint Regátban. De száz számra építették minden város, minden nagyobb község központjába, a tiszta magyar helységekben is, a bizánci stílusú katedrálisokat, hogy hivalkodó, a városképbe nem illő betonkolosszusaik jelképezzék Kelet diadalmas hódító útját Nyugat felé.

„Erdély nagy romlását” semmi sem tanúsítja szembetűnőbben és fájdalmasabban, mint éppen városainak társadalmi, kulturális, gazdasági, köztisztasági lesüllyedése. Az erdélyi városok évszázados európai hagyományainak fejlődését Bukarest uralma derékba törte.

III.3.D. A VÁROSOK FEJLŐDÉSE, FALUSI TELEPÜLÉSEK VÁROSI RANGRA EMELÉSE 1920–1948 KÖZT

Az 1920. évi összeírás eredményei azt mutatják, hogy Erdély városi népessége az 1910 óta eltelt évtized alatt mindössze 6,4%-kal gyarapodott (lásd 24. sz. tábla). Ez a csekély mértékű átlagos gyarapodási arány is csak néhány nagyobb város jelentősebb tényleges gyarapodásának köszönhető. A városok túlnyomó többségében a lélekszám csökkent, némelyikben jelentős mértékben (21. sz. tábla).¹⁶¹

A városi népesség gyarapodása a következő, 1920–1930 közti évtizedben sem mondható erőteljesnek, évi átlagban csak 2,07%, a háború előtti két évtized átlagosan évi 2,53%-os gyarapodásával szemben. Inkább csak a nagyobb városok lélekszáma emelkedik, a kis és közép nagyságú városok népessége stagnál, sőt némelyiké (Hátszeg, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely) csökken.

Az erdélyi városok száma az 1925. évi közigazgatási reform után tíz új várossal gyarapodik. Ezeket a 22. sz. tábla sorolja fel. E települések városi rangra emelése már a regáti urbanizációs szempontok érvényesülését jelzi, amelyek a városi státus megadásánál az urbanus kritériumok vizsgálatát mellőzhetőnek vélték.¹⁶²

Kétségtelen, hogy ezek közül Oravica, Petrozsény és Resica már 1900-ban túlnyomórészt ipari helységek voltak, jelentéktelen agrárnépességgel.¹⁶³ Még Belényesen és Orsován is aránylag csekély volt a mezőgazdaságból élő népesség aránya az ipar–forgalmi népességgel szemben. Balázsfalva, Bánffyhunrad és Lippa sem voltak hangsúlyozottan agrár jellegűek. De Nagyszalonta és Naszód népességének mintegy fele mezőgazdaságból élt, az ipar–forgalmi népesség aránya ennél jóval kisebb volt. Balázsfalva és Naszód városi rangra emelésénél bizonyára szerepet játszott, hogy történelmileg jelentős román közművelődési intézmények székhelyei. Mindezen szempontok mellett is kétségtelen, hogy a felsorolt helységek mindenikének külső képe a falusi települések tipikus jellegét mutatta (Oravica, Petrozsény és Resica kivételével, amelyek munkás-agglomerációk voltak), a közművesítés tekintetében egyik se ütötte meg a városi mértéket, városi életforma egyikükben sem alakult ki.¹⁶⁴

Végző soron a tíz helység városi rangra emelése nem hatott előnyösen Erdély ezáltal megnövelt városi népességének gazdasági-társadalmi és kulturális színvonalára.

A tíz új város fejlődési jellegzetességei sok vonatkozásban eltérnek a régi városokétól. Népegységgyarapodásuk aránya 1900–1910 közt 35,3%, több mint kétszerese a régi városok gyarapodási ütemének. Ezt főként a három nagy bányá- és ipari centrum: Oravica, Petrozsény és Resica nagyarányú fejlődésének tulajdoníthatjuk. Viszont 1910–1930 közt e városok népessége 3%-kal csökkent, amikor a régi városok gyarapodási üteme 29,2% volt. Az arányok eltérése még feltűnőbb az ipari népesség vonatkozásában. A tíz új városban (akkor még falu) az ipari népesség száma 1900–1910 közt 41,9%-kal növekedett, ezzel szemben 1910–1930 közt 11,8%-kal csökkent, és pedig Petrozsényben szám szerint csaknem kétezerrel, Oravicán másfél ezerrel. A foglalkozási főcsoportok közül jelentősebb emelkedés 1930-ban csak a közszolgálat és a véderő csoportjában volt, az előbbinél 49,7%, az utóbbinál 235,9%.

Miután Vizakna városi státusát 1929-ben elvesztette, az 1930. évi népszámlálás Erdélyben összesen 49 várost vett számba.¹⁶⁵

Nézzük meg most már, hogy milyen változások történtek a városi népesség gazdasági-társadalmi struktúrájában.¹⁶⁶

A 28. sz. tábla a városi népesség foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlását mutatja be 1900–1910–1930-ban, és pedig külön a 39 régi város, a 10 új város és az összes városok csoportosítása szerint. A 27. sz. tábla városonként szemlélteti a foglalkozási megoszlást ugyanezen időpontokban, de csak arányszámok szerint.

A városok ipari életének hanyatló tendenciájára vet fényt az ipari keresetből élők arányának feltűnő visszaesése. Az ipari népesség aránya 1900–1910 közt 40,3%-ról 42,2%-ra emelkedett, 1930-ban ellenben leesett 38,4%-ra. Az arány hasonlóan alakult az új városoknál is.

Amíg 1910–1930 közt az ipari népesség száma 11,1%-kal növekedett, a kereskedelem-ből élők száma 66%-kal, a mezőgazdasági népesség 13,2%-kal nőtt, tehát nagyobb arányban, mint az ipari népesség. Ez a városok agrár irányú visszafejlődését jelzi. Feltűnő a közszolgálati főcsoporthoz tartozók számának csaknem 50%-os növekedése, ami főleg az állami adminisztráció felduzzasztásának következménye. Mindennél jellegzetesebb mutató azonban a véderő (katonaság, csendőrség, rendőrség) létszámának páratlan arányú emelkedése, az emelkedés a régi városokban csaknem kétszerese, az új városokban csaknem tízszerese. A karhatalmi szervekhez tartozó népesség számának növekedése szám szerint is meghaladja az ipari népességét. Érdekes e szempontból áttekinteni (a 27. sz. tábla alapján) az egyes városok arányszámainak módosulásait.

Ezek a strukturális változások az erdélyi városok gazdasági-társadalmi nivójának súlyyidését jelzik. Ennek okait nemcsak az új Nagy-Románia gazdasági életének általános zilaaltságában, de még inkább a balkáni városszerkezeti elemek jellegzetességeinek behatolásában kell keresnünk.¹⁶⁷

Az erdélyi városok elől az új határ elzárta az urbánus fejlődés hagyományos európai kapcsolatait, életformájukban egyre erőteljesebben érvényesülnek a keleti vonások. Ezt természetesen jelentős mértékben gyorsította a Regátból betelepített nagyszámú hivatalnokserreg.

Ha összevetjük Erdély és a Regát városi népességének foglalkozási megoszlását 1930-ban (százalék szerint), a következő képet kapjuk:

Foglalkozási főcsoport	Erdélyben	A Regátban	A regáti városokban Bukarest nélkül
Östermelés	11,1	18,0	22,7
Ipar, bányászat	31,9	22,8	20,8
Kereskedelem, hitel	11,9	14,5	13,5
Közlekedés	7,9	9,1	8,5
Közszolgálat, szabad foglalk.	11,8	7,6	5,8
Véderő	6,6	7,0	7,1
Egyéb	18,8	21,0	21,6
Összesen	100,0	100,0	100,0

Bár a húsz évvel korábbi állapothoz viszonyítva romlott az erdélyi városok népességének gazdasági-társadalmi struktúrája, még így is jobb maradt a regáti városokénál. Az agrár-népesség aránya csaknem a fele, az ipari népesség aránya viszont több mint 50%-kal magasabb a regáti városok ugyanezen arányszámaihoz viszonyítva. Egyedül a közszolgálati csoporthoz tartozóknak a regátit kétszeresen meghaladó aránya jelent tehertételt. De egy meghódított tartomány esetében az állami adminisztráció jelentősége mindig és mindenütt hangsúlyozottabb.

A Regát városi népessége (csak a jelenleg is Romániához tartozó városokat véve figyelembe) az 1913–1930 közt eltelt 18 év alatt 1330 ezerről 2088 ezerre növekedett, a városok száma 72-ről 93-ra. Ez idő alatt városi státust kapott 13 falusi település összesen 938 ezer lakossal, ehhez járult az a 8 bukovinai város, amelyeket Románia az első világháború után kapott (összes népességük 1930-ban 78 ezer volt). Ezek lélekszámának levonása után a városi népesség tényleges szaporodása tehát csak 582 ezer, de ennek is több mint fele (298 ezer)

jutott Bukarestre. A többi város közül csak a négy kikötőváros (Constanța, Brăila, Galați, Giurgiu), továbbá Bacău, Iași és Craiova, valamint Ploiești, az olajváros népessége emelkedett jelentősebb mértékben. A többiek lélekszáma stagnált, de általában inkább fogyott. Ellenben Bukarest lakossága 341 ezerről 1930-ban 639 ezerre emelkedett, csaknem megkétszereződött, 1941-ben megközelítette, 1948-ban pedig valamivel meg is haladta az egymilliót. A megnagyobbodott Románia fővárosa ebben az időszakban kezdett nagyvárosias jelleget öltetni, nagyszabású építkezések, kommunális létesítmények európaias külsőt kölcsönöznek a város központjának. Nem lényegtelen megemlíteni, hogy ehhez a fejlődéshez jelentős mértékben járult hozzá az erdélyi munkaerő, Erdély építőanyaga és súlyos adóterhei.¹⁶⁸

A városi rangra emelt falusi települések többsége a Regátban még inkább agrár jellegű volt, mint Erdélyben, nélkülözve az urbánus kritériumok minimumát. Néhány példa jól illusztrálja: a városi rangra emelt Darabani 76,3%, Techirgiol (lélekszáma 1956) 54,2%, Băilești 84,0% Plenița 89,7%, Strehăia 74,1% mezőgazdasági népességgel.¹⁶⁹

A regáti városok agrárnépességének aránya az 1913. évi 10,3%-ról 1930-ra 18,0%-ra emelkedett, az ipari népesség aránya pedig 29,8%-ról 22,8%-ra csökkent. Nehéz volna azonban meghatározni, hogy ebben milyen szerepe volt az újabb városalakulatoknak, a gazdasági viszonyok romlásának, vagy az 1913. évi foglalkozási statisztika megbízhatatlanságának.¹⁷⁰

Románia egységes államkeretében a városfejlődés irányát az erdélyi és regáti részekben egyaránt Bukarest politikája szabta meg. Úgy gondoljuk, a regáti urbanizáció háború utáni szakaszának e rövid áttekintése az erdélyi városfejlődés tendenciáit is jobban megvilágítja.

Az 1930. és 1941. évi népszámlálások közti időben a 49 erdélyi város népességgyarapodásának üteme még az előző évtizedhez viszonyítva is lassúbb volt: évi átlagban 1,82% (lásd 31. sz. tábla). Egyes városok lélekszámának növekedése vagy csökkenése részben átmeneti jellegű, Erdély kettéosztottságának következményeként a déli és északi rész közti önkéntes vagy kényszerű népmozgások idézték elő. Erre a továbbiakban még visszatérünk.

1941 és 1948 közt a városi népesség 3,8%-kal (évi átlagban 0,54%-kal) fogyott, amint a 32. sz. tábla mutatja. Hogy a lélekszám csökkenését előidéző tényezők közt milyen szerepe volt a háborús veszteségeknek, az embertelen zsidóirtásoknak és a mechanikus népmozgalmak ellentétes irányainak, ezt szintén a későbbiek során vizsgáljuk meg.

Bukarest uralmának első harminc esztendeje alatt a városokban nemcsak a közművesítés, a városias élet fejlesztése szakadt meg, de a városok külső aspektusa is a lezüllés jeleit mutatta. A középületek karbantartás hiányában siralmas állapotban voltak, az elhanyagolt közutak, a balkáni szemét és piszok mind azt jelezték, hogy itt már megszűnt Európa. Amikor 1940 végén a magyar hatóságok birtokba vették Észak-Erdélyt, elszörnyülködve ezen a látványon, azonnal hozzákezdtek az épületek, utak rendbetételéhez, a köztisztaság helyreállításához. Bár a nem egészen négy esztendő rövid volt a két évtizednyi romlás nyomainak teljes felszámolásához, mégis Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Marosvásárhely és Észak-Erdély valamennyi városi visszakapta európai arculatát. Ennek a négy évnek a hatása még sokáig, részben ma is észrevehető, ha a dél-erdélyi városokkal állítjuk szembe.

III.3.E. A SZOCIALISTA URBANIZÁCIÓ 1948–1966 KÖZT

A kommunista hatalomátvétel után a szovjet hatás alá került Közép-Kelet-Európa államai szakítottak a városfejlődés hagyományos európai alapelveivel, amely az urbanizációt a gazdasági erők szabad versenyének törvényei szerint alakuló spontán folyamatnak tekintette.

A szocialista urbanizáció, ezzel éles ellentétben, állami tervfeladat, a centralizált szocialista tervgazdálkodás szerves része, szovjet modell szerint.

Ezekben az államokban a gazdasági, társadalmi, politikai életet a marxista ideológia alapján formálják. A marxizmus–leninizmus, mint kifejezetten „városi ideológia” alapelve a városi munkásosztály, az ipari proletariátus uralma, a mezőgazdaságot csak mint gazdasági szükségességet tűri meg.¹⁷¹

Ennek az ideológiának egyik legfontosabb politikai célkitűzése a gyors ütemű iparosítás, ezzel összefüggően a városiasítás, a népesség minél nagyobb tömegeinek városokban koncentrálása. „Iparosítás minden áron”, a mezőgazdasági termelés visszaesése, a fogyasztói érdekek árán is, a gazdasági ésszerűségek ellenére is. Új városi települések létesítése, falusi települések városi rangra emelése, a történelmi városok fejlesztése vagy elhanyagolása: mind a párt és az állam legfelsőbb szervei által kidolgozott és végrehajtott központi tervek alapján történik.

A szocialista urbanizáció romániai jellegzetességeinek elemzése előtt ismernünk kell a román statisztikának a települések kategorizálásával kapcsolatos terminológiáját.

Már az 1930. évi polgári román statisztika alkalmazta azt a módszert, hogy a településeket két nagy kategóriába sorolta be: 1. *mediul urban*, 2. *mediul rural*. A fogalom-meghatározás szó szerinti jelentése magyarul városi, illetve falusi *környezet* volna. Ez a jelentés 1948-ig fedi a városi település fogalmát, mert a „*mediul urban*” kategóriába csak a városi státust élvező helységeket sorolták be. Igaz, hogy külön feltüntették a városhoz csatolt községek, mint külvárosok vagy elővárosok (*suburbane*) adatait is, de ezek igazgatásilag már a város szerves részeivé váltak, önállóságukat minden tekintetben elvesztették.

A szocialista urbanizáció a „*mediul urban*” fogalmának merőben új értelmet adott, amely még a két utolsó népszámlálás terminológiájában sem azonos.

Az 1956. évi népszámlálás a „*mediul urban*” kategóriába sorolta a szorosan vett városokon kívül az ún. „várossal asszimilált helységeket” (*localități asimilate urbanului*) is. Ezek olyan falusi települések voltak, amelyek nem élveztek városi státust, népességük mégis mint városi népesség vétetett számba, de név szerinti felsorolás nélkül, csak rajononként globálisan kimutatva.

Az 1966. évi népszámlálás a településeket a következőképpen kategorizálja:

1. *Mediul urban*. Ebbe a kategóriába tartoznak a kiemelt rangú municípiumok (*municipii*) és az egyszerű városok (*orașe*). De ide vannak sorolva az ún. szuburbán községek (*comune suburbane*) is. A „*mediul urban*” fogalmakörét a 2/1968. sz. törvény és annak módosításai még jobban kitágítják: ide sorolják azokat a környező falvakat is, amelyek a város komponens részeit képezik (*localități componente ale orașului*), továbbá a „városhoz tartozó falvakat” (*localități aparținând de oraș*).¹⁷²

2. *Mediul rural*. Ide tartoznak az összes többi települések, amelyek tehát valami formában nincsenek a városhoz kapcsolva.

A „*mediul urban*” kategória tehát a szorosan vett városi településeken kívül egész sor kifejezetten falusi jellegű települést is magában foglal.¹⁷³

Kétségtelen azonban, hogy ezek a szuburbán községek nem csak külső aspektusaik és kommunális létesítményeik hiánya folytán falusi települések, de demográfiai jellegzetességeik alapján is közelebb állnak a faluhoz, mint a városhoz. Elég, ha rámutatunk arra, hogy népességük több mint 50%-a agrár foglalkozású.¹⁷⁴ A városkategóriába való besorolásuk esetén tehát az urbanizálódás fokáról irreális, torzított képet kapnánk.

A román demográfusok a „*mediul urban*” fogalmát francia nyelven is „*le milieu urbain*”-ként jelölik meg,¹⁷⁵ ami egyértelműen „városi környezet”-nek felel meg. Ennek ellenére véleményünk szerint a fogalmat tartalmilag helyesebben fejezi ki a *városi körzet* elnevezés.

A továbbiakban azonban az urbanizáció alakulásának elemzésénél csak a városokat (és municípiumokat) vesszük figyelembe, a szuburbán községeket pedig, az adott lehetőségek keretén belül külön is csoportosítva, a falusi körzethez soroljuk.

A szocialista urbanizáció méreteire jellemző, hogy míg Románia jelenlegi területén 1930-ban 142 város volt, 2865 ezer lakossal, 1966-ban már 236 várost vettek száma 6744 ezer lakossal. A városok száma tehát csaknem megkétszereződött, a városi népesség pedig több mint kétszeresére növekedett.

Erdély szocialista urbanizációját ebben a keretben kell megvizsgálnunk. Erdély városainak száma 1930-tól 1966-ig 49-ről 113-ra, a városi népesség pedig 963 ezerről 2630 ezerre emelkedett. A 36 év során tehát (a régi városi státusát visszanyert Vizaknával együtt) 64 új város létesült. Ezeket a 23.sz. tábla mutatja be.¹⁷⁶

Az új városok urbánus jellege erősen vitatható. Csaknem valamennyi jellegzetesen falusi település, kommunális létesítmények nélkül. Néhány bányásztelep (Stájerlak Anina, Boksánbánya, Pusztakalán, Lupény, Petrilla, Vulkán), valamint egyes fürdő- és üdülőhelyek (Herkulesfürdő, Borszék, Tusnádfürdő) kivételével népességük túlnyomó többsége östermelő. Így 1956-ban Buziásfürdön az aktív népesség 65%-a, Kovásznán 53,9%, Székelykeresztúron 60,9%, Barcarozsnyón 53,6%, Nagyszentmiklóson 61,3%, Vaskohon 60% az östermelő ágazatban dolgozott.¹⁷⁷ Ez az arány feltehetően 1966-ra sem sokat változott, amit részletes adatok hiányában alátámaszt a Románia városainak foglalkozási összetételére vonatkozóan közzétett kimutatás, amely szerint a városok aktív népességének 11,5%-a a mező- és erdőgazdaságban dolgozott.¹⁷⁸ Emlékeztessünk itt arra, hogy Erdély városi népességének csak 11,1%-a volt östermelő már 1930-ban.

A szocialista urbanizáció irányvonala Romániában az urbanitás alapvető elveinek ignorálását tanúsítja. A városi rang osztogatása nem más, mint jogi formalitás, belső urbánus tartalom nélkül, amint azt a hagyományos regáti városszerkezettel kapcsolatban láttuk. Míg Erdélyben inkább csak a szocialista rendszer által kreált városok agrárnépessége volt túlsúlyban, a Regátban az összes városok csaknem fele még 1956-ban is agrár jellegű volt.¹⁷⁹

Románia városiasítási politikájának irányelvei éles ellentétet mutatnak még a szomszédos szocialista országok (Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia, Szovjetunió) törvényes szabályozásával és gyakorlatával szemben is. Ezekben az országokban törvény írja elő azokat a feltételeket, amelyek alapján egy falusi település városi státust kaphat. Általános elv, hogy a jogi minősítésnek nem megelőznie, hanem követnie kell a ténylegesen már kialakult helyzetet.¹⁸⁰

A Romániához hasonló városiasítási invázióval nem is találkozunk egyetlen országban sem. Az iparilag fejlettebb Magyarországon a városok száma még 1970-ben is csak 83 volt, 1949 óta mindössze 29 falusi település kapott városi státust,¹⁸¹ pedig a fejlettségi színvonal alapján már 32 község egyértelműen városias jellegűnek volt tekinthető.¹⁸²

Még így is súlyos problémák adódhatnak abból, ha a szocialista iparfejlesztés és a szocialista urbanizáció közti kapcsolat nincs kellően koordinálva. Márpedig a szocialista rendszerű országokban általánosan észlelhető jelenség, hogy az urbanizáció nem képes lépést tartani az erőltetett ütemű iparosítással. Ennek következményei a következő tünetekben jelentkeznek:¹⁸³

1. Az új ipari üzemek létesítése, a meglévők bővítése szükségképpen nagyszámú munkaerőt vonz a városokba. A városokban a lakás- és kommunális építkezések üteme nem kielégítő, aránya jóval lemarad az ipar gyorsabb arányban növekvő munkaerő-szükséglete mögött. Következmény: a városok túlszűfolttsága, lakáshiány, ezzel együtt lakbérzsora, lakásüzérkedés, az ágyrajárók nagy számának nyomorúsága. A lakáshiány enyhítésére munkás tömegszállásokat, munkáskaszárnyákat létesítenek, amelyek jó részének higiéniaszociális színvonala alig haladja meg Gorkij „Éjjeli menedékhely”-ét. A csekély pénzügyi dotációval sebtében felépített tömbházak szűk lakterületükkel, gyenge minőségű műszaki felszerelésükkel nem képesek meleg családi otthont nyújtani, a civilizáltabb igényeket kielégíteni. Primitív, monoton architektúrájuk esztétikailag is lerontja a történelmi városképet. A városépítésben új színfoltot jelentő, rendszerint a város peremére telepített új lakótelepek

túlnyomóan szuburbán jellegűek, bennük a szuburbia kelet-európai megfelelőjét ismerhetjük fel.¹⁸⁴ Az új lakótelepek üzlethálózattal, iskolákkal, kulturális létesítményekkel való ellátottsága hiányos, a kisebb városméretre szabott víz- és csatornahálózat a szükséges bővítés hiányában a terhelést nem bírja, ami ebben a vonatkozásban is sok panaszra ad okot. A városba települők túlnyomó többsége faluról jön, hagyományos paraszti életformát és szokásokat hoz magával. Ez a városi életformát megzavarja, illetve annak kialakulását az eddig is falusias településekben gátolja.¹⁸⁵

2. A városok nem képesek annyi embernek lakást biztosítani, mint amennyire a munkalehetőségek növekvő száma alapján szükség lenne, ezért egyre nagyobb mértékben kénytelenek igénybe venni a környező falvak munkaerőjét. Így jön létre a város és falu közt az ingavándor-forgalom. A város és a falu közt naponta ide-oda pendlítő népeség (románul: navetiști) a legjellemzőbb kifejezője az iparosítás és az urbanizáció egyenlőtlen fejlődésének. Ennek negatív hatásai kétségtelenek nemcsak a városi életforma kialakulása, az ipar termelékenységének, de szociális és egészségügyi vonatkozásban is. A fél lábbal a falun, fél lábbal a városban élő paraszti tömeg görcsösen ragaszkodik falusi házához, kertjéhez, háztáji földdarabkához, félig munkás, félig paraszt („Arbeiter-Bauer”), munkaintenzitása az iparban redukált, mert a munkaidő után siet haza földjét művelni, nincs ideje szakképesítést szerezni az iparban, de nincs elegendő ideje a művelődésre, a pihenésre, ami egészségi károsodással is jár. Az ingavándorlók felduzzasztják az városok „nappali népeség”-ét, ez pedig tovább fokozza az urbanizáció problémáit.¹⁸⁶

3. Az ingavándor-forgalom következtében a városok és a környezetükben fekvő községek egymáshoz kapcsolódó egységet: agglomerációt képeznek.¹⁸⁷ Az agglomerálódás folytán ezek a falvak egyre inkább „alvó települések”-ké válnak. Nappal úgyszólván kiürülnek, a munkabíró népeség és a felsőbb iskolákba járó tanulók reggel elhagyják lakhelyüket, a városba mennek és csak a munkaidő vagy tanítás befejeztével térnek haza. A város körüli agglomerációhoz tartozó települések népeségének fejlődése idővel további jellegzetes irányt vehet. Amikor a városi ipar munkaerő-igényét már az agglomeráció sem tudja kielégíteni, távolabbi vidékekről mind nagyobb arányban indul meg a bevándorlás az agglomeráció területeire is.¹⁸⁸ Így ezekben a falvakban is túlszűfozottság keletkezik, aminek szociális, demográfiai, egészségügyi és kulturális következményei még súlyosabbak, mint a városokban, mint-hogy a felduzzadt lakosság igényeinek kielégítésére szükséges intézmények, kommunális létesítmények hiányoznak.

4. Az iparosítás és az urbanizáció egyik legsúlyosabb következményét a natalitás és ezzel párhuzamosan a természetes szaporodás általános csökkenésében kell látnunk. Ez észlelhető a városi és falusi népeségnél egyaránt. A falusi népeségnél a csökkenésre kézenfekvő a magyarázat: a falvakból éppen a fiatalabb, munkaképes korosztályok áramlanak a városba, így a produktív korosztályok aránya csökken, a falusi népeség fokozatosan előregedik. Ezzel párhuzamosan a városokban a produktív korcsoportokhoz tartozók arányának növekedése mégsem eredményezi ugyanilyen arányban a városi népeség natalitásának emelkedését. A városokban ugyanis a tényezők egész sora kedvezőtlenül hat a születésgyakoriságra: a lakáshiány, az ingázók normális családi életének zavarai, a túlfeszített munka okozta kimerültség, egészségi károsodások, a nők egyre nagyobb számban való részvétele az ipari munkában, a születésszabályozás városi szokásaihoz való fokozatos alkalmazkodás stb. Bár a tényezők részben ellentétes irányban hatnak, mégis valamennyi délkelet-európai szocialista államban észlelhető jelenség, hogy a falusi népeség születési arányszáma változatlanul magasabb, mint a városi népeségé.¹⁸⁹ Ezt igazolják Románia 1956–1965 közti népmozgalmi adatai is. Ha azonban elkülönítve vesszük szemügyre a Regát és Erdély népmozgalmát, akkor arra a meglepő eredményre jutunk, hogy Erdély az egyetlen kivétel Délkelet-Európában. Amíg ugyanis Erdélyben a városi és falusi népeség természetes szaporodásának aránya egyformán 7,7% volt,¹⁹⁰ a Regátban a városi népeség természetes szaporodása ennél kisebb arányú.

nyú (7,3%), szemben a falusi népesség 13,1%-os arányával. Ezt a jelenséget alább a népességgyarapodás forrásaival kapcsolatban igyekezünk megvilágítani.

5. A falusi népesség városba áramlására a vonzó és taszító erők két irányból hatnak. A városi ipar által nyújtott jobb kereseti lehetőségek vonzóerejénél talán még hatékonyabb a falu taszító ereje. A mezőgazdaság kollektivizálása, a falusiakra hátrányos ár- és bérpolitika következtében a parasztok jövedelme a létminimum alá süllyed, családjuk, gyermekeik jövőjét kilátástalannak érzik. A parasztság, különösen a fiatalabb korosztályok, menekülnek a faluról, még akkor is, amikor a mezőgazdaság gépesítése nem érte el azt a fokot, amelyen munkaerejük nélkülözhető volna. Ennek következménye a gabona- és zöldségtermelés, főleg pedig a hústermelés visszaesése. A lakosság étel- és élelmiszer-ellátási nehézségei mellett az iparcikk-ellátás is akadozó, a nehéziparnak a fogyasztási javakat gyártó ipar hátrányára menő fokozottabb fejlesztése miatt.

A román demográfiai irodalom nemzeti büszkeséggel számol be rendszeresen a városok, a városi népesség számának, számarányának emelkedéséről, de az urbanizálódás komplex problémakörének mélyrehatóbb elemzésével ritkán találkozunk. Csak az utóbbi években jelent meg néhány tanulmány, amelyeket figyelemre méltó kezdeményezésként értékelhetünk.¹⁹¹ A Miron Constantinescu és Henri H. Stahl által szerkesztett sorozat eddig közzétett kötetei három városi „zóna” urbanizálódási folyamatával kapcsolatos szociográfiai felmérések kiértékelését tartalmazzák. Bár monografikus jellegűek, bizonyos megállapításaikat, amelyeket általánosan érvényűeknek vélünk, az alábbiakban ismertetjük.

Slatina-Olt egy alig 14 ezer lakosú kis regáti város volt, mielőtt 1963-ban a nagy alumíniumkohó építését megkezdték. Az ország minden részéből odairányított dolgozók részére először csak 12 barakkot építettek, ezer személy befogadására.¹⁹² A lakásépítést csak az üzem beindulása után kezdték meg, 1966–1970 közt 1832 lakást építettek. Az ipari beruházások egy milliárd lejes értékével szemben az új lakásokra fordított beruházás mindössze 43 millió lej értéket képviselt (az összes beruházási érték 4%-a).¹⁹³ Az iparban alkalmazottak közül csak 58,1% rendelkezik állandó lakással, a városban 32,2% (mintegy 5 ezer) az ingázó.¹⁹⁴ Az ingázók csaknem 3/4 része munkaidején kívül otthon mezőgazdasági munkát végez.¹⁹⁵ A kommunális létesítmények hiányosságát, a város túlszűfolttségét jelzi, hogy a dolgozók nagy része régi, falusias típusú lakásokban lakik, a lakások 42%-a nincs bekapcsolva a víz- és csatornahálózatba, csaknem felében nincs WC és fürdőszoba.¹⁹⁶ Általános a panasz a nem kielégítő étel- és iparcikk-ellátás, az egészségügyi és kulturális igények kielégítésének hiányosságai miatt.¹⁹⁷ A nagyszámú falusi lakos falusi szokásokat és életmódot visz a városba, akadályozza a városi életforma kialakulását.¹⁹⁸

Brassó gazdag városi hagyományokkal rendelkező, iparilag fejlett nagy város volt már a szocialista urbanizációt megelőzően. A város lakossága 1948–1966 közt 80 ezerrel gyarapodott, népessége csaknem megkétszereződött. Központi tervek alapján az ország legtávolabbi vidékeiről mintegy 50 ezres munkaerőt irányítottak a város ipari üzeméibe. Elhelyezésük kezdetben barakkokban és munkás tömegszállásokon történt. Jelenleg is száznál több munkásszálló áll fenn, amelyek jó része zsúfolt, egy-egy helységben 15–18 személy is lakik, az épületek elavultak, egyesek még a csatornahálózatba sincsenek bekötve, a tisztálkodási lehetőségek nem kielégítőek, sok helyütt nincs elegendő szekrény, szék, asztal, a lakók közt általános a részegeskedés, sok a bűncselekmény, lopás, verekedés, ezek közt egy halálos kimenetelűről is említés történik. Bár a tömegszállásokat átmenetinek szánták, lakóik egyharmada már 5 évnél régebben vár emberibb lakáslehetőségre.¹⁹⁹ A város legnagyobb üzemében, a teherautó-gyárban (volt Astra) a munkáslétszám az 1945. évi 3700-ról 1954-re már megkétszereződött, 1970-ben pedig már meghaladta a 13 ezret. Hasonló módon emelkedett a munkaerő-igény a város másik 5 nagy gyáregységében is. A lakásépítés azonban csak 1960-ban indult meg komolyabb ütemben. A „Şteagul Roşu” (Vörös Zászló) lakótelep építését 1950-ben kezdték el, 1969-ig 9948 lakást adtak át mintegy 35 ezer lakó részére.²⁰⁰ Az új

lakótelepek közművekkel, üzlethálózattal, kulturális intézményekkel való ellátottsága ma is hiányos.²⁰¹ A lakásépítés elégtelenségét mutatja, hogy az ankét tárgyát képező 6 nagy gyár-egység dolgozóinak csak 70%-a rendelkezik lakással Brassóban, de a városban lakók 15%-a csak munkásszálláson, rokonoknál vagy albérletben tudott elhelyezkedni. Az ingázókról nem kapunk számszerű adatokat, de az előbbiekből alapján feltételezhető, hogy legalábbis megközelíti a 30%-ot. Ha ez a helyzet a kiemelt ipari nagyüzemek dolgozóinál, akkor az egész városra átvetítve, az ingázók aránya nyilván ennél is nagyobb lehet. Az urbanizálódás folyamatát nagyban akadályozza, hogy a dolgozók 71,5%-a faluról jött, falusi szokásokat és mentalitást hozott magával.²⁰²

Véleményünk szerint a most ismert adatok a szocialista urbanizáció jellegzetes tüneteiről általánosságban elmondottakat mindenben alátámasztják, bizonyos vonatkozásban pedig kiegészítik.

Slatina-Olt adatai nagyjából találóak azokra az agrár jellegű erdélyi településekre is, amelyeket a szocialista iparfejlesztés során emeltek városi rangra. A Brassóval kapcsolatos szociográfiai jellegzetességek pedig minden bizonnyal érvényesek Erdély nagy múltú, a fejlett iparosítás fokát már korábban elért városaira is.

A 21–23. sz. táblák az egész időszakra bemutatják a városok lélekszámának alakulását. A szocialista iparosítás korszakában a városok egész sorának népessége két-háromszorosára növekedett. A tényleges gyarapodás, mint az alábbiakban látni fogjuk, túlnyomó részben a bevándorlás eredménye. Egyes városoknál azonban a lélekszám emelkedése a környező falvak beolvasztásának következménye.

Fentebb már rámutattunk arra, hogy Brassó lakossága az utolsó 18 év alatt csaknem megkétszereződött. Ki kell emelnünk még Vajdahunyadot, amelynek népessége tízszeresére növekedett.

A 24–25. sz. táblák a városi népesség lélekszámának alakulását és tényleges szaporodását szemléltetik, a falusi népesség hasonló adataival párhuzamosan, az egész, 1869–1966. évek által határolt korszakban. Az 1948 utáni időszak fejlődési jellegzetességeire alább a népességgyarapodás tényezőinek vizsgálata során mutatunk rá.

III.3.F. A VÁROSI NÉPESSÉG GYARAPODÁSÁNAK FORRÁSAI

A városok népességének tényleges gyarapodását már az 1901–1910 közti évtizedben (ettől kezdve vannak részletes népmozgalmi adataink) 4/5 részben a bevándorlás biztosította. A természetes szaporodás (az alacsony születési arány és a viszonylag magas halandóság következtében) csak évi 3,4 ezrelék volt, de több városban ennél is jóval kisebb, sőt negatív. (Lásd 29. sz. tábla.)

Az 1921–1930 közti évtized népmozgalmát ugyancsak városonként szemléltető 30. sz. tábla mutatja, hogy a természetes szaporodás már a 2,2 ezreléket sem haladta meg, a tényleges gyarapodás 90%-ban a bevándorlás eredménye.²⁰³

A 31. sz. tábla a városok 1931–1940 közti népmozgalmát szemlélteti.²⁰⁴ A tényleges szaporodás forrása 96%-ban a bevándorlás.

A városok 1941–1947 közti népmozgalmát bemutató 32. sz. tábla a háborús veszteségek,²⁰⁵ valamint a háborús eseményekkel kapcsolatos mechanikus népmozgások hatását is tükrözik.

Az előző fejezetben már szemléltettük, hogy a születésgyakoriság és a természetes szaporodás eltérő jellegzetességeket mutat a bécsi döntéssel kettéosztott Erdély északi és déli felében. A bécsi döntés után Erdély két része közt megindult ellenirányú vándormozgások eredménye részben már az 1941 elején végrehajtott népszámlálás adataiban mutatkozik. Ez a részben ideiglenes jellegű ide-oda vándorlás főleg a városokat érintette, folyamatosan tartott

a háború végéig, de 1948-ra a népesség jórészt stabilizálódott. Ezek a szempontok indokolják, hogy a 33. és 34. sz. táblák külön-külön is bemutatják Észak-Erdély és Dél-Erdély városainak népmozgalmi eredményeit (tényleges, természetes szaporodás, vándorlási egyenleg) 1931–1941, 1941–1947 közt, valamint összesítve 1931–1947 közt.

Az ellentét már a természetes szaporodás vonatkozásában szembeötlő. Amíg az 1931–1947 közt eltelt 17 év alatt az észak-erdélyi városok természetes szaporodása, bár nem jelentős, de mégis pozitív értéket mutat, a dél-erdélyi városok egyenlege negatív. Még feltűnőbb a különbség a tényleges szaporodás és a vándorlási egyenleg vonatkozásában. Dél-Erdély városainak tényleges népességgyarapodása négyszeresen, a vándorlási többlet pedig több mint 17-szeresen meghaladja az észak-erdélyi városokét. Mindez többirányú, bonyolult demográfiai folyamatok eredménye, ezeket a IV. részben fogjuk megvizsgálni.

1948-tól kezdődően a városok népmozgalmára vonatkozóan nincsenek pontos és megbízható adataink. Az előző fejezet során ismertetett 20. sz. tábla hivatalos statisztikai publikációk alapján tájékoztat az 1956–1965 közti évtized népmozgalmáról, tartományi bontásban. Minthogy azonban részletes adatok nem álltak rendelkezésünkre, a tábla csak globálisan mutathatta be a két nagy település-kategória (mediul urban – mediul rural) népmozgalmát, így tehát mint arra már rámutattunk, a „városi körzet” a szuburbán községeket is magában foglalja.

A Revista de statistică 1967. évi 5. számában közölt tanulmány, amely közli az összes romániai város 1956–1965 közti természetes szaporodásának évi átlagos arányszámait, mégis támpontot nyújt, hogy az utolsó évtized főbb népmozgalmi eredményeit (tényleges, természetes szaporodás, vándorlási egyenleg) városonként is kiszámíthassuk. Számításunk eredményeit a 35. sz. tábla részletezi.²⁰⁶

A tábla végén összesítettük az adatokat település-kategóriák szerint, kiegészítve a falusi körzet adataival. Így ez az összeállítás a település-csoportok árnyaltabb részletezése folytán módot nyújt a dokumentált 20. sz. tábla megfelelő mutatóinak alaposabb elemzésére.

A 35. sz. tábla csoportosított adatai azt mutatják, hogy a természetes szaporodás aránya a legalacsonyabb a 49 régebbi városban (6,7%), magasabb (8,9%) a szuburbán községekben, de mindkettőt felülmúlja a 41 új szocialista város 11,1%-os természetes szaporodása. Kézenfekvő magyarázatként kínálkoznék, hogy a régebbi városok már meggyökeresedett, hagyományos városi életformájához (értve ez alatt elsősorban a születésszabályozást) a falusi származású bevándorlók is gyorsabban alkalmazkodtak, ezzel szemben az új városok magas természetes szaporodása azok agrár jellegére, a paraszti életforma bizonyos mértékű konzerválódására utal.

Ha azonban az egyes városokat vesszük szemügyre, akkor arról kell meggyőződnünk, hogy az arányok különbözősége nem a települések különböző kategóriáinak jellemzője. A városok adatainak egybevetése ugyanis azt bizonyítja, hogy a természetes szaporodás aránya azokban a városokban magasabb, amelyekben a bevándorlás aránya is magasabb. Ez a körülmény tehát inkább a bevándorlás és a természetes szaporodása funkcionális kapcsolódására enged következtetni. Feltűnően magasak a természetes szaporodás arányai éppen azokban a városokban, amelyek népessége ugrásszerűen megkétszereződött vagy megsokszorozódott, a bevándorlás eredményeként. Ezek mind az iparfejlesztési politika hangsúlyozottabban kiemelt központjai, de éppen úgy vannak köztük újabb városok (pl. Kiskapus, Aranyosgyéres, Victoria, Zernest, Marosludas, Vulkán), mint régebbi városok (Vajdahunyad, Petrozsény, Resica, Brassó, Nagybánya, Felsőbánya, Dicsőszentmárton, Szamosújvár). A nagyrészt fiatalabb korosztályokhoz tartozó bevándorlók nagy tömegének a természetes szaporodás emelkedésére gyakorolt hatása kétségtelen. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ezekbe a városokba a rendkívüli méretű bevándorlás már az előző időszak során megindult.

A bevándorlás és a természetes szaporodás arányainak kapcsolatát igazolják a szuburbán községek adatai is. A tényleges szaporodás és a bevándorlás aránya a szuburbán községekben jóval magasabb, mint a városok bármely kategóriájában, ugyanakkor a természetes szaporodás 8,9%-os aránya is meghaladta az összes városok 7,5%-os arányát.²⁰⁷

Mint már említettük, a délkelet-európai térségben Erdély az egyetlen kivétel, ahol a városi népesség természetes szaporodásának aránya az 1956–1965 közti évtizedben semmivel se maradt le a falusi népesség mögött. (Lásd 20. sz. tábla.) Kísérljük meg erre a feltűnően egyedülálló jelenségre magyarázatot találni.

Ennek érdekében mindenekelőtt párhuzamba kell állítanunk Erdély és a Regát népmozgalmi arányszámait. Ezek a városi–falusi körzet (mediul urban–rural) szerinti bontásban ismeretesek lévén, a tényleges, természetes szaporodás, vándorlási egyenleg 1956. évi (évtized eleji) népességhez viszonyított arányszámait, valamint az ezer lélekre eső évi átlagos elveszületések, halálozások, természetes szaporodás számát (az évtized közepi népességhez viszonyítva) az alábbiakban mutatjuk be, éspedig külön-külön:

	Tényleges szaporodás	Természetes szaporodás	Vándorlási különbözet	Ezer lélekre esett évi átlagban		
				Élveszületések	Halálozások	Természetes szaporodás
A városi körzetben						
Erdély	34,6	7,7	26,9	14,4	7,8	6,6
Regát	32,7	7,3	25,4	13,4	7,2	6,2
A falusi körzetben						
Erdély	-6,0	7,7	-13,7	19,5	11,5	8,0
Regát	0,3	13,1	-12,8	22,4	9,3	13,1

Ismert tény, hogy Erdélyben a natalitás és a természetes szaporodás aránya már a század eleje óta mindig alacsonyabb volt, mint a Regátban (lásd 12. sz. tábla). Igaz, hogy az arányszámok közti különbség 1930 óta fokozatosan csökkent, de nem képzelhető el, hogy a csökkenő tendencia lényegesebben eltérő arányban érvényesüljön a városi és falusi népesség vonatkozásában. Azt pedig már egyenesen képtelenségnek kell tartanunk, hogy amíg a falusi népesség természetes szaporodásának aránya Regátban 13,1%, Erdélyben pedig 7,5% (az 5,4 pont különbség nagyjából megfelel az eddigieknek), ugyanakkor a városi népesség természetes szaporodása Erdélyben 7,7%, tehát magasabb a regátinál (7,3%). Természetes demográfiai folyamatok ezt a jelenséget nem magyarázhatják meg.

A fenti egybevetés azt is mutatja, hogy a városi népesség elveszületési aránya Erdélyben 14,4, a Regátban 13,4. De vajon feltételezhető-e, hogy a születési mozgalom trendje a két országrészben ellentétes irányú lehetett? Vajon mi okozhatta, hogy Erdély városi népességének születésgyakorisága hirtelen túlhaladta a regátit?

Világítsuk meg a kérdést még egy vonatkozásban: a falusi és városi népesség születési arányszámai közt mutatkozó különbözet szempontjából.

Élveszületés ezer lélekre (évi átlagban)

	Erdélyben	A Regátban
Falusi népesség	19,5	22,4
Városi népesség	14,4	13,4
Különbözet	5,1	9,0

Amíg tehát a falu és a város közti különbség a Regátban 9 pont, Erdélyben ennek csak alig több, mint a fele: 5,1 pont. Vajon mi okozta, hogy ez a különbség ennyire összeszűkült, amikor Erdélyben 1901–1910 közt még 8,7, 1921–1930 közt 9,9, 1930–1940 közt 11 pont volt a különbség (lásd 15–17. sz. táblák).

Figyelembe kell vennünk még azt a körülményt is, hogy 1956–1965 közt Erdély városi népessége 34,6%-kal gyarapodott, szemben a Regát 32,7%-os arányával, a vándorlási különbség aránya pedig 26,9%, a Regátban 25,4%.

Mint az előző fejezetben kimutattuk, Románia természetes szaporodásából 1930–1940 közt 22,8% esett Erdélyre. Az arány 1956–1965 közt a következő volt:

	Összes népesség	Városi népesség	Falusi népesség
Románia	100,0	100,0	100,0
Erdély	27,3	40,9	23,2
Regát	72,7	59,1	76,8

Tehát Románia összes városi népességének természetes szaporodásához az erdélyi városok hozzájárulása ebben az évtizedben már meghaladja a 40%-ot.

Végül még egy párhuzam:

	A városi népesség számaránya 1956-ban	A természetes szaporodásból a városokra esett
Erdélyben	34,7	34,8
A Regátban	29,4	18,9

Erdély városi népessége számarányán felül járult hozzá a természetes szaporodáshoz, a Regátban a városok hozzájárulási aránya 10,5%-kal kisebb, mint a városi népesség számaránya alapján várható volna.

A felsorakoztatott adatok alapján úgy gondoljuk, most már megadhatjuk a választ a különleges erdélyi talányra: Erdély városi népességének feltűnően magas természetes szaporodása csak egy demográfiai robbanás eredménye lehet, amelyhez a robbanó anyagot az Erdélybe telepített fiatal generációk nagy tömege szolgáltatva, minek következményeként az erdélyi városokban a produktív korosztályok aránya jelentősen megemelkedett, a városi népesség demográfiai összetétele egyéb vonatkozásban is alapvetően megváltozott.²⁰⁸ Ezt a körülményt, mint a továbbiakban látni fogjuk, egyéb adatok is alátámasztják.

Ezek után megkísérljük rekonstruálni a városi népesség 1948–1955 közti népmozgalmának komponenseit, minthogy erre vonatkozólag hivatalos adatokat nem publikáltak. Kiindulási alap az előző fejezet során becslés alapján összeállított 19. sz. tábla.

A városi népesség népmozgalmát dokumentált adatok alapján mutatják be a 30. és 31. sz. táblák, 1921–1940 között, két békés évtizedben. Ezek alapján látható, hogy a természetes szaporodás üteme az első évtizedben 2,5%, a másodikban 0,8% volt. Az 1921–1930 közti időszakban még csak 39 város adatait tudtuk számba venni, de a 31. sz. tábla már mind a 49 város népmozgalmáról számot ad. Úgy véljük tehát, hogy ennek jellegzetességei, időbelileg is közelebb állván, irányadók lehetnek az 1948–1955 közti évek népmozgalmának becslés-szerű megállapításához.²⁰⁹

Nem tétélezhető fel, hogy a világháború, valamint az azt követő sovíniszta kilengések által okozott nagy embervesztések (zsidóirtás, németek és magyarok menekülése, üldözé-

se), amelyek túlnyomó részben a városi lakosságot sújtották, a természetes szaporodás arányaira kedvezők lehettek.

Mégsem vagyunk kénytelenek kizárólag következtetésekre szorítkozni. A Revista de statistică egy tanulmányában ugyanis konkrét adatokat találtunk Erdély öt nagy városának (Arad, Brassó, Kolozsvár, Nagyvárad, Temesvár) 1948–1955 közti tényleges, természetes szaporodására, valamint a vándorlási különbözetre vonatkozóan.²¹⁰

Hogy a tanulmányban közölt adatok alapján helyes következtetéseket vonhassunk le, először ismertetjük hasonló csoportosításban a városok 1931–1941 közti adatait (lásd 31. sz. tábla).

**A városok népességének tényleges, természetes szaporodása
és a vándorlási egyenleg 1931–1941 közt
(Ezer főben)**

Megnevezés	Lélekszám		Tényleges szaporodás		Természetes szaporodás		Vándorlási egyenleg	
	1930	1941	Szám	%	Szám	%	Szám	%
Arad	77,2	86,7	9,5	12,3	-2,2	-2,9	11,7	15,1
Brassó	59,2	84,5	25,3	42,8	3,5	6,0	21,8	36,8
Kolozsvár	100,8	110,9	10,1	10,0	2,3	2,2	7,8	7,8
Nagyvárad	82,7	92,9	10,2	12,4	-1,9	-2,3	12,1	14,7
Temesvár	91,6	110,8	19,2	21,0	-2,4	-2,6	21,6	23,6
Az 5 város együtt	411,5	485,8	74,3	18,1	-0,7	-0,2	75,0	18,3
A többi 44 város	551,9	652,8	100,9	18,3	8,2	1,5	92,7	16,8
A 49 város összesen	963,4	1138,6	175,2	18,2	7,5	0,8	167,7	17,4

Az öt nagy város közül csak Brassó és Kolozsvár természetes szaporodása pozitív.

Şerbu tanulmánya kiemeli, hogy Erdély városaira az 1948–1955. évek közt különösen jellemző a tervszerűen irányított bevándorlás magas szintje, az öt városba évente átlagosan 17 ezer ember vándorolt be.²¹¹ A bevándorlás méretei valóban szembetűnőek, amikor a Regát 7 legnagyobb városának (Bukarestet is beleszámítva) tényleges szaporodását 40%-ban a természetes szaporodás biztosította, a bevándorlás aránya tehát csak 60%, szemben az 5 erdélyi város 83%-os arányával.²¹²

Mindezek mérlegelése alapján úgy véljük, hogy az összes erdélyi város népességének tényleges szaporodásából 1948–1956 közt minimálisan 90%-ot kell a bevándorlás javára írunk, így a 49 erdélyi város természetes szaporodása nem lehetett több, mint kerekén 39 ezer fő. Ezek szerint a 19. sz. tábla adatai településcsoportonként az alábbiak szerint részletezhetők²¹³

**Tényleges, természetes szaporodás, vándorlási egyenleg 1948–1955 közt
(Ezer főben)**

Megnevezés	Lélekszám		Tényleges szaporodás		Természetes szaporodás		Vándorlási egyenleg	
	1948	1956	Szám	%	Szám	%	Szám	%
Arad	87,3	106,5	19,2	22,0	2,1	2,4	17,1	19,6
Brassó	83,0	123,8	40,8	49,2	8,9	10,7	31,9	38,5
Kolozsvár	117,9	154,7	36,8	31,2	8,7	7,4	28,1	23,8
Nagyvárad	82,2	98,9	16,7	20,3	3,5	4,2	13,2	16,1
Temesvár	112,0	142,3	30,3	27,1	1,7	1,5	28,6	25,6
Az 5 város együtt	482,4	626,2	143,8	29,8	24,9	5,2	118,9	24,6
A többi 44 város	613,2	854,3	241,1	39,3	14,1	2,3	227,0	37,0
A 49 város összesen	1095,6	1480,5	384,9	35,2	39,0	3,6	345,9	31,6
Falusi népesség	4652,9	4751,8	98,9	2,1	367,8	7,9	-268,9	-5,8
Erdély összesen	5748,5	6232,3	483,8	8,4	407,8	7,1	77,0	1,3

Ha azt nézzük, hogy a 49 város népességének természetes szaporodása 1931–1940 közt tíz év alatt mindössze 7 és fél ezer volt (évi átlagban 0,08%), akkor talán túlzottnak tekintetnénk, hogy e 8 év természetes szaporulatát 39 ezerre becsüljük (évi átlagban 0,44%). Tekintetbe kellett vennünk azonban, hogy nemcsak a 8 év alatt, de már ezt megelőzően is a városokba települt produktív korúak nagy száma a természetes szaporodás arányának emelkedését idézte elő. Az összes város 39 ezerre becsült természetes szaporulatából levonva az 5 város természetes szaporodását, a többi városra 14,1 ezer jut. Ez reálisnak látszik, ha figyelembe vesszük, hogy a 44 város népessége az öt városhoz viszonyítva csaknem 10%-kal nagyobb ütemben gyarapodott, ami nyilván csak nagyobb arányú bevándorlás útján volt lehetséges.²¹⁴

Végül összesítsük a szocialista urbanizáció egész 18 éves időszakának főbb népmozgalmi adatait.²¹⁵

**Tényleges, természetes szaporodás, vándorlási egyenleg 1948–1966 közt
(Ezer főben)**

Megnevezés	Tényleges szaporodás		Természetes szaporodás		Vándorlási egyenleg		Évi átlagos (%)		
	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Tényl. szap.	Term. szap.	Vánd. egy.
A 49 város	876,3	80,0	138,1	12,6	738,2	67,4	4,44	0,70	3,74
Falusi népesség	112,5	2,4	745,2	16,0	-632,7	-13,6	0,13	0,89	-0,76
Erdély összesen	988,8	17,2	883,3	15,4	105,5	1,8	0,96	0,86	0,10

A városok bevándorlási többlete meghaladta a falusi népesség vándorlási veszteségét, minek következtében a 18 év alatt a népmozgalmi mérleg százezer főt meghaladó bevándorlási többletet mutat. Ez a mérleg-módszer alapján számított vándorlási egyenleg ellenirányú vándormozgások eredője. Részletes elemzése az egész időszakra vonatkozóan, a honnan-hova kérdéssel együtt, a IV. rész tárgya, mint azt már több ízben jeleztük.

Annyit azonban már most megállapíthatunk, hogy Erdély városainak népessége a két világháború között lassúbb ütemben, ezt követően azonban egyre rohamosabban úgyszólván kicserélődött. Az öntudatos, hagyományápoló, a közösségért áldozni kész városi polgárság elpusztult, eltávozott, meggyérült. A városokat messzi tájakról bevándorolt elemek tömege szállotta meg, akik részére a város csak a kenyérkereset helye, eltérő szokásaik, hagyományaik lappangó, olykor súlyosabb társadalmi konfliktusokba hozzák a kisebbségbe szorult „öslakosokkal”. Az erdélyi városok ősi hagyományokat melengető, hangulatos, meghitt otthonossága már csak a múlt emléke. De az emlékezők egyre ritkulnak, az emlékek egyre halványodnak. Milyen jó volna, mielőtt még egészen feledésbe merülnek, megőrkíteni az utókor számára. Vajon akadnak-e még Erdélyben walesi bárdok?

III.3.G. A VÁROSI ÉS FALUSI NÉPESSÉG ARÁNYÁNAK ALAKULÁSA 1869–1966 KÖZT

A városi és falusi népesség számszerű adatait és az összes népességhez viszonyított arányszámait 1869–1966 közt a 36. sz. tábla szemlélteti.

1869–1920 közt a 40 történelmi város népessége csaknem megkétszereződött, és az összes népességhez viszonyított aránya 9%-ról 14%-ra emelkedett. A városi népesség aránya 1920–1948 közt, a közben városi státust nyert települések népességével együtt sem emelkedett lényegesen. Ettől kezdve azonban, a szocialista városiasítás 18 éves korszakában, a városi népesség két és félszeresére növekedett, 1966-ban az összes népesség 39%-a már városlakó. Ha azonban a szuburbán községeket is hozzászámítjuk, akkor a „mediul urban” népessége az összes népesség 43,3%-át képviseli.

A városi népesség megoszlását a városok nagyság-kategóriái szerint vizsgálva (26. sz. tábla), azt látjuk, hogy 1869-ben a 40 város közül 5 város népessége nem haladta meg a 3 ezret, ezekben lakott a városi népesség 2,5%-a. De 1910-ben már csak egy város népessége nem érte el a 3 ezret, a 20 ezret meghaladó népességű 9 városban lakott a városi népesség 61,4%-a. Kolozsvár 1930-ban már százezres város, a 20 ezren felüli lakosságú városok népessége az összes városi népesség 64,6%-át képviselte. A nagyobb városok általában gyorsabb ütemben fejlődtek. A százezres városok száma 1956-ban 4-re, 1966-ban 6-ra emelkedett (lásd 21. sz. tábla), ezekben lakott a városi népesség 1/3-a. A városok számának növekedése szaporította a tízezer lelken aluli kisvárosok számát, ebbe a kategóriába tartozik 1966-ban az összes város több mint 1/3-a, de ezekben az összes városi népességnek csak kerekén 10%-a lakik. A városok mintegy 40%-ának lélekszáma 10–50 ezer közt váltakozik és ezek együttes népessége hasonló arányban viszonylik az összes városi népességhez.

Érdeemes néhány párhuzamot vonni az erdélyi és a regáti városfejlődés között.²¹⁶

A városok száma 1930–1966 közt

Év	Románia		Erdély		Regát	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%
1930	142	100,0	49	34,5	93	65,5
1948	152	100,0	52	34,2	100	65,8
1956	171	100,0	79	46,2	92	53,8
1966	236	100,0	113	47,9	123	52,1

Az összes népességből városi lakos (százalék szerint)

Év	Erdélyben	A Regátban
1930	17,4	21,8
1948	19,5	23,4
1956	28,1	26,6
1966	39,0	33,2

Románia városainak 1930-ban alig több mint 1/3-a esett Erdélyre, de a szocialista iparfejlesztés és városiasítás Erdélyben erősebb ütemű lévén, 1966-ban már az összes város csaknem fele Erdélyben van. Hasonló a helyzet a városi népesség arányával kapcsolatban is. Míg 1948-ig a városi népesség aránya az összes népességhez a Regátban volt magasabb, 1956-tól ez az arány megfordul, 1966-ban már Erdély népességének 39%-a, a Regátban pedig (a fővárossal együtt) csak 33,2%-a városlakó.

Ezt a folyamatot még jobban szemlélteti, ha a városi népesség gyarapodásának számadatait vetjük egybe.

A városi népesség tényleges gyarapodása

Időszak	Erdélyben		A Regátban	
	Ezer főben	%	Ezer főben	%
1931–1948	155,5	16,1	466,5	24,5
1948–1966	1511,2	135,1	1745,7	73,7

Amíg a polgári Románia korszakában a városi népesség szám szerinti gyarapodása a Regátban csaknem háromszorosan meghaladta az erdélyit és arányszáma is magasabb volt, a szocialista Románia szám szerint csaknem annyival növelte Erdély városi népességét, mint a Regátét, a gyarapodás üteme pedig a regátinak csaknem kétszerese.

Kétségtelen, hogy ez a feltűnő folyamat elsősorban a központilag irányított telepítési politika következménye, de kapcsolódása az Erdély és a Regát életformája közt ma is fennálló mélyreható különbséggel szintén tagadhatatlan. Erdélyből ma is csak kényszerűségből, az települ át a Regátba, aki szülőföldjén a legszerényebb egzisztenciális lehetőségéből is ki van rekesztve. A regáti nép számára viszont Erdély az ígért földje. Miként Henri H. Stahl olténiai ankétja során feljegyezi, ott általános vélemény, hogy Erdélyben az életmód sokkal különb, ezért szívesebben mennek oda, mint a Regát bármelyik nagy városába.²¹⁷

Erdély gyors ütemű iparosítása és városiasítása tehát a regáti nép céltudatos honfoglalásával jár együtt. Vagy éppen ezt szolgálja.

JEGYZETEK

¹ EDELÉNYI-SZABÓ DÉNES: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. = Magyar Statisztikai Szemle, 1928. 6. sz. 651–652.

² Uo. 660.

³ Uo. 690.

⁴ Lásd részletesebben az I. részben.

⁵ A hagyományos erdélyi közjogi szerkezet felszámolásának végzetes következményeit találóan jellemzik Gyárfás Elemér következő sorai: „Felbecsülhetetlen az a rombolás és pusztítás, amit »a magyar nemzeti állam kiépítésének« jelszava alatt az erdélyi intézmények rovására 1867 óta elkövettek. Ha a magyar állam respektálta volna az erdélyi szellemnek ezeket a tradicionális mentsvárait, 1918-ban nem jutottunk volna el Gyulafehérvárig. Erdély öncélúsága, különállása, autonómiája megszűnt, a régi várfalak ledőltek s Erdély és főként az erdélyi magyarság sorsa függvénye lett a magyar államhatalomnak. Jövőjét csak ennek megerősödésétől remélhette, ennek gyengülése pedig végpusztulással fenyegette. ...az erdélyi viszonyokat nem ismerő budapesti államférfiak s az Erdély sorsát a magyar államhatalom erejének egyetlen kártyalapjára feltevő erdélyi politikusok versenyeztek egymással abban, hogy Erdély és az anyaország közt ledöntsenek minden korlátot, megszüntessenek minden speciális erdélyi intézményt, mindent egységesítsenek. ... Az egységesítés legfőbb akadályja volt az önálló területtel bíró szász és székely autonomia. Itt tabula rasat csináltak. A szász és székely székeket újonnan konstruált vármegyék Procrustes ágyába szorították, a két nemzet autonómiáját egy tollvonással eltörölték. Ezzel egyfelől a székelyeknél megindítottak egy olyan gazdasági bomlási processzust, melyen azóta feltartóztathatatlanul süllyed és pusztul az erős székely nép, másfelől pedig az addig saját embereinek vezetése alatt önálló nemzeti életet élő szászok szívébe olyan tövist szúrtak, melynek logikus folyománya volt a szászok 1919. január 8-i medgyesi rezolúciója...” GYÁRFÁS ELEMÉR: Erdélyi problémák. Kolozsvár, 1923. 251–252. A szász önkormányzat megszüntetését éles szavakkal bírálta FOLBERTH, OTTO: Die Auswirkungen des „Ausgleichs“ von 1867 auf Siebenbürgen. = Südostdeutsches Archiv, XI. Bd. 1968. 48–70.

⁶ A román bánsági határerezred területéből 1873-ban alakított Szörény megye 1876-ban még önálló volt, és csak 1880-ban egyesítették Krassó megyével. Lásd EDELÉNYI-SZABÓ D.: i. m. 674.

⁷ A Romániához csatolt töredék megyék egy részét egyesítették, és pedig: Arad-Csanád, Szatmár-Ugocsa és Temes-Torontál néven.

⁸ Közli a Gazeta oficială, Nr. 6.

⁹ Az önkormányzati rendszer megszüntetésének káros hatásaira élesen mutatott rá Costu Foru, a kiváló román közíró: „Mindenkinek, aki a Kárpátokon túl utazik [értsd: Erdély], bámulnia kell a falvak és városok tisztaságát és rendességét. Az ember egy magasabb civilizáció lehelletét érzi. Hála a közigazgatás egységesítésének, ezek a gyönyörű helyek a mi piszkos falvaink és városaink színvonalára fognak süllyedni. Előnyös fejlődésük oka a közigazgatás decentralizációja s a városok és községek önkormányzata volt, pusztulásuk előidézője a román rendszer lesz.” A Dacia c. román napilap 1923-ban megjelent száma alapján idézi SZÁSZ ZSOMBOR: Erdély Romániában. Budapest, 1927. 79–80.

¹⁰ Legea pentru unificarea administrativă. Megjelent a Monitorul oficial 1925. jún. 14-i 128. számában

¹¹ A törvényjavaslat ellen Iuliu Maniu a következő szavakkal tiltakozott: „Nem lehet elképzelni, hogy akár Erdély, akár Bukovina, vagy Besszarábia lakossága belenyugodjék abba, hogy elvegyék önkormányzatát, melyhez minden tradíciójuk köti, s amelyhez minden kívánságuk teljesítésének lehetősége fűződött.” Desbaterile Deputaților, 1924–25. 3728. Még a besszarábiai románság vezetője, Pan Halippa is igen éles hangú deklarációt olvasott fel a képviselőházban: „Öt éven át élt Besszarábia és él ma is egy uralom alatt, amelynek mását nem lehet a multban találni, még az afrikai koloniák közigazgatásának legsötétebb lapjain sem. Törvényen kívül, megfosztva a legegységesebb polgári és emberi jogoktól, a polgárok el kell hogy tőrjék, hogy vagyonuk és becsületük oda van dobva egy felelőtlen és despotikus kormányzat alávaló ágenseinek. Zsarolások, erőszakoskodások, sőt előzetes bírói eljárás nélküli kivégzések is napirenden vannak az állambiztosság örve alatt, s mindez büntetlenül marad. S ebben a nagy temetőben nem lehet egy tiltakozó szót sem emelni; a sajtó bilincsekben, a gyülekezetek eltiltva, minden polgári életjel kioltva. A helyi önkormányzati testületek, amelyek még a cári kormány alatt is működtek, fölosztva... Tűrhetetlen a gondolat, hogy az új alkotmány uralma alatt a román Besszarábia még azoktól a jogoktól is meg legyen fosztva, amelyeket a cárok alatt élvezett...” Idézi SZÁSZ ZS.: i. m. 94.

¹² Megjelent a Monitorul oficial 1925. okt. 7-i 220. számában.

¹³ A közigazgatási beosztás gyakori módosításai során később is előfordultak hasonló községi átcsoportosítások, amelyek egy része csak átmeneti jellegű volt. A nagyobb mérvű átcsatolásokat megakadályozta a Kárpátok magas hegylánca.

¹⁴ Ezek nyilvánvaló célja az volt, hogy a megyeszékhelyek lehetőleg olyan városok legyenek, amelyekben a románság legalább relatív többségben van.

¹⁵ Szilágy megyéhez csatolták Bihar megyéből a magyar többségű érmihályfalvi járást, Szatmár megyéből az ugyancsak magyar többségű nagykárolyi járást Nagykároly várossal, miáltal a magyarság aránya emelkedett ugyan a megyében, de a románság nem vesztette el abszolút többségét. Viszont Szatmár megye (a Szolnok-Doboka megyéből átcsatolt tiszta román kápolnokmonostori járás hozzászámításával) ennek folytán elvesztette magyar többségét. Hasonló átszervezés útján sikerült román többséget teremteni az új Maros megyében is.

¹⁶ A törvény a Monitorul oficial 1938. aug. 14-i 187. számában jelent meg. Szellemére jellemző, hogy az 58. § rendelkezése szerint királyi helytartó csak az lehet, aki legalább három nemzedék óta fajilag román.

¹⁷ Megjelent a Buletinul oficial 1950. szept. 8-i 77. számában.

¹⁸ Ekkor már Bacău tartományhoz tartoztak Gyergyóbékás (Bicazul Ardelean), Gyimesbükk (Ghimeș Făget) és Sósmező (Poiana Sărată) községek is.

¹⁹ Az 1890. évi népszámlálás községenkénti adatait (anyanyelv és vallásfelekezet szerint) a Magyar Korona Országainak Helységnevtára 1892. évi kiadása 1–827. oldalain közli.

²⁰ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 1. köt. Budapest, 1901. 484–608.

²¹ Ennek érdekében azonban a trianoni békeszerződés által csak részben Romániához csatolt megyék népességi adatait községenként kellett számba venni és az 1920. évi összeírás szerinti megyékbe besorolni.

²² Ebben feltüntetettük ugyan az 1920. évi népszámlálás eredményeit is, de azok kiértékelésével csak a III. rész 2. fejezetében fogunk foglalkozni.

²³ Részletes, számszerű taglalását lásd a következő fejezetben.

²⁴ Miután az 1925. évi közigazgatási törvény alapján a régi megyei beosztás radikálisan megváltozott (Máramaros és Krassó-Szörény megyék kivételével), a további fejlődési folyamatot a 4. sz. tábla megyei beosztásában vizsgálni nem lehet. Hogy az egybevetés lehetőségét homogén összetételű megyék szerint biztosíthassuk, a következő módszert alkalmaztuk: alapul vettük az 1930. évi népszámlálás községenkénti bontásban közölt megyei adatait. A községeknek az 1930. évi népszámlálás alkalmával érvényben volt megyei beosztását az ugyanakkor kiadott helységnevtár (Indicatorul statistic al satelor și unităților administrative din România. București, 1932) tartalmazza. Ennek alapján az 1910. évi magyar népszámlálás, továbbá az 1920. évi román népszámlálás, valamint az 1941. évi román és magyar népszámlálás községi adatait az 1930-as megyebeosztás szerint csoportosítottuk át. Az 1948. évi népszámlálás eredményei nem lévén községi bontásban közölve, nem állapítható meg ugyan minden kétséget kizáróan a megyebeosztás azonossága, de lényegében az 1930. évi beosztásnak felel meg.

²⁵ A kiszámított adatok reálisak, mert az 1925. évi román közigazgatási beosztás szerint Krassó-Szörény megye területe nem változott, Hunyad megyéé pedig csak igen csekély mértékben.

²⁶ Ennek okaira a következő fejezetek során mutatunk rá.

²⁷ Az 1956. évi népszámlálást közvetlenül megelőző 1941. évi népszámlálás adatait nem véltük reális összehasonlítási alapnak, mert a háborús események és Erdély kettéosztottsága folytán a népesség egy része állandó mozgásban volt, de ettől függetlenül azért sem, mert az 1941. évi népszámlálási kiadványból igen sok fontos demográfiai adat hiányzik, főleg dél-erdélyi vonatkozásban a román kiadványból. A községek megfelelő tartományi beosztását az Indicatorul alfabetic al localităților dir. R. P. R. (București, 1956) alapján végeztük el. Miután azonban sok helység román elnevezése az uralomváltás óta, nem ritkán többszörösen is, megváltozott (az egymást váltogató politikai pártok, királyok, az államszerkezetben beállott változások irányzatainak megfelelően), nélkülözhetetlen segítségünkre volt Coriolan Suciú kiváló történelmi helységnevtára, amely Erdély és kapcsolt részei valamennyi helységének a történelem során bármikor használatos magyar, román és német elnevezéseit közli. SUCIU, CORIOLAN: Dicționar istoric al localităților din Transilvania. Vol. I–II. București, 1967–1968.

²⁸ Tekintettel arra, hogy ez az időszak a népességfejlődés szempontjából éppen nem mondható egységesnek, a reálisabb kiértékelés érdekében a fenti táblázatba felvettük az 1941. és 1948. évi népszámlálások tartományi beosztásra átszámított lélekszámait is, úgy, ahogy azokat közli az Anuarul statistic al R. P. R. 1957. 60–63. Ez utóbbi adatok pontossága tekintetében azonban bizonyos aggályaink vannak, mert az 1930. évi lélekszám pontos átszámítása során megállapítottuk, hogy a hét közül négy tartomány adatai néhány ezerrel eltérnek az általunk kiszámított lélekszámtól. Miután az előbb említett kiadvány a lélekszámokat csak ezekben közli, az egyöntetűség kedvéért az általunk kiszámított 1930. évi lélekszámokat is ezekre kerekítettük le. Az 1956. évi adatok forrása: Recensământul populației din 21. februarie 1956. Vol. III. București, 1961.

²⁹ Ebben az időszakban a népesedés és népmozgalom alakulásában hangsúlyozottabban érvényesülnek a nemzeti szempontok, ezért ezt a folyamatot részletesebben a IV. részben taglaljuk.

³⁰ Ennél a műveletnél támpontul szolgáltak: Judejele României Socialiste. București, 1972; IORDAN, ION – GÂȘTESCU, PETRE – OANCEA, D. I.: Indicaturul localităților din România. București, 1974; továbbá SUCIU, C: i. m.

³¹ Az adatok forrása: Anuarul demografic al Republicii Socialiste România. București, 1974. 9.

³² Az 1948–1956 közti évek 20 ezer főnyi fogyása feltehetően téves, és annak eredménye, hogy a régi Temes, Arad és Krassó-Szörény megyék 1948. évi népességét helytelenül csoportosították az új megyék közt, minek következtében a jelenlegi Temes megye 1948. évi népessége nagyobb lett kimutatva mintegy 26 ezerrel, Arad és Krassó-Szörény terhére. Községi adatok hiányában ez pontosan nem igazolható, de feltevésünket alátámasztják az 5. és 6. sz. táblák megfelelő számadatai.

³³ Az 1869–1941 közötti időszakban ezek az arányszámok nem változtak lényegesen, ezért nem is mutattuk ki.

³⁴ A Regát népességének 1910–1930 közti népszaporulatát az 1912. évi román népszámlálás szerint kimutatott 7 millió 235 ezres lélekszám alapján számítottuk ki, mert nem tartottuk reálisnak az 1910. évre kiszámított 6 millió 966 ezres lélekszámot (Anuarul statistic al României 1923. 10.). Románia 1930. és 1941. évi népességének a jelenlegi területre átszámított (tartományok szerint részletezett) adatait közli: Anuarul statistic al R. P. R. 1957. 59–63. A román terminológia szerint „Vechiul Regát” a moldvai és havasalföldi fejedelemségek egyesüléséből alakult román királyság, a berlini kongresszus által megállapított határai közt, tehát Bukovina, Besszarábia és Dél-Dobrudda (Cadrilater) nélkül. A román terminológia alapján ezen területeket az erdélyi szóhasználat egyszerűen a „regát” kifejezéssel jelöli meg ma is, de abba belefoglalja Bukovina déli részét is, amely a második világháború után román fennhatóság alatt maradt. Besszarábia elvesztése után tehát a mai Románia két nagy geográfiai és történelmi egységből tevődik össze: Erdély és a Regát. Vagy egy másik fogalom meghatározás szerint: Kárpátokon túli és inneni területek, aszerint, hogy keleti vagy nyugati irányból nézzük.

³⁵ Erre a folyamatra egyes román demográfiai tanulmányokban is találunk utalásokat. Így I. MEASNICOV (Contribuții la studiul migrației interne în România. Migrația internă în perioadă 1948–1956. = Revista de statistică, 1969. Nr. 2. 22.) megemlíti, hogy ebben az időszakban Erdély déli tartományai, elsősorban Brassó és Hunyad tartományok városi lakossága növekedett legerőteljesebben, minthogy ezek a városok gyakorolták a legnagyobb vonzóerőt, még Románia legtávolabbi vidékeinek falusi népességére is. I. MEASNICOV és T. BÎRSAN (Unele aspecte ale migrațiunii interne a populației în corelația cu dezvoltarea economică a țării noastre. = Revista de statistică, 1963. Nr. 2. 30.) azt fejtegetik, hogy miután egyes tartományokban helyi erőkből nem biztosítható a munkaerő-szükséglet, ebből ered a munkaerők egyik tartományból a másikba való átcsoportosításának szükségessége. Azon erdélyi tartományok között, amelyek népessége a belső vándorlás pozitív mérlege folytán legnagyobb mértékben gyarapodott, különösen kiemelik Hunyad, Bánát (Temesvár) és Brassó tartományokat, rámutatva arra, hogy ezekben a tartományokban az ezer lélekre eső természetes szaporodás 4,8, a 18,8 ezrelékes országos átlaggal szemben. A regáti tartományokat mind azok közé sorolják, amelyekben a belső vándorlás mérlege negatív vagy zéró. Kimutatják az összefüggést egyrészt az egy főre eső ipari beruházás összege, a szociális-kulturális intézmények fejlettsége, az áruellátás mértéke, másrészt a belső vándormozgalom irányai és mérve közt. V. NINI (Populația Regiunii Banat la recensământul din 15 martie 1966. = Revista de statistică, 1967. Nr. 6. 62.) rámutat arra, hogy a Bánát (Krassó-Szörény és Temes megyék) népessége 1956–1966 közt 89 442 fővel, azaz 7,48 százalékkal gyarapodott, amikor az országos arány 9,2% volt. De a tartomány tényleges szaporodásának csak 11%-át adta a természetes szaporodás, míg 89% a belső vándorlás eredménye. A tartomány natalitása az egész országban a legrosszabb, az 1956. évi 17,0 ezrelékről 9,8 ezrelékre esett. Szerinte ez az oka annak, hogy a Bánát nagyszámú munkaerőt vonzott, különösen a szomszédos Oltenia tartományból.

³⁶ A részletes adatokat lásd a következő fejezetben.

³⁷ SIMON, PAUL: Indices de densité économique de population. = Journal of the International Union for the Scientific Investigation of Population Problems, 1934. Nr. 3.

³⁸ A közgazdasági népsűrűségi index kiszámításának nehézségeit részletesen elemzi GOMBÁS GÉZA: Adalékok a dunavölgyi államok viszonylagos népsűrűségének kérdéséhez. Statisztikai Tájékoztató. Budapest, 1946.

³⁹ Az agrárnépsűrűség kiszámításának tökéletesített módszerét, amely mérlegeli a föld termőképességét és a művelési ágak helyi jelentőségét is, Schneller Károly dolgozta ki. Lásd SCHNELLER KÁROLY: Az agrárnépsűrűség számítás-módja. Miskolc, 1939.

⁴⁰ VENCZEL JÓZSEF: A székely népfelleg. = Hítel (Kolozsvar), 1942. 1. sz. 18–32. Megállapításai általában helytállóak, de nézetünk szerint az erdőterület túlzott gazdasági mérlegelése torzítja a kiszámított arányszámokat. Bár valamikor találó volt az a mondás, hogy „a székely kenyere a fa”, az erdőt nem lehet standard gazdasági faktornak tekinteni, mert jövedelme mindig függvénye az adott időpontban kitermelésre érett és még gazdaságosan kitermelhető erdőterület nagyságának, minőségének, és ettől függően időnként nagyon változó. Ezt bizonyítja pl. Csík megye 1900–1910 közötti, igaz nem jelentős, vándorlási többlete, amikor az erdőkitermelés és a fafeldolgozó ipar nagymérvű fokozódása folytán a megye népmegtartó ereje megnövekedett. Az első világháborút követő időben, főleg azonban a második világháború óta egyre fokozódó rablógazdálkodás a vágásra alkalmas erdőterületeket ijeszten lecsökkentette, még a távolabbi idő perspektívájában is. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a múltban jórészt közbirtokossági tulajdonban lévő székely erdők az őslakos székelység jövedelmét gyarapították, ma pedig az állami tulajdonba vett erdők minden hozama az államhatalomé, az egykori tulajdonosoknak csak az „erdőlésért” fizetett sovány munkabér marad vissza, akkor megállapíthatjuk, hogy a fa már csak igen szegényes kenyeret biztosít a székelynek. Mindez tükröződik az elvándorlás fokozódó mutatószámaiban is.

⁴¹ Tekintve, hogy a Székelyföld 48 százaléka erdő, az előbbi jegyzetben kifejtettek alapján a különbség még nagyobbra tehető.

⁴² VENCZEL J.: i. m. 24–27.

⁴³ Feltehetően a fentiekhez hasonló következtetésre jutnánk néhány más megyével kapcsolatban is, amit valószínűvé tesz például Szilágy megyének az utolsó tíz évben kimutatott nagy vándorlási vesztesége.

⁴⁴ Bizonyos korrekciókat jelentene, ha a mezőgazdasági, valamint más foglalkozású népességet viszonyítanánk az egész, illetve a mezőgazdasági területhez. Ezt a módszert alkalmazta THIRRING LAJOS: Magyarország népessége 1869–1949 között. = Magyarország történeti demográfiája. Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1963. 272.

⁴⁵ A nagybirtok és a népsűrűség közti összefüggés kérdésével kapcsolatban lásd KENÉZ BÉLA: Nép és föld. Budapest, 1917; MÓRICZ MIKLÓS: Birtoktalan földműves népünk. = Társadalomtudomány, 1933. XIII. 50–75.; Uő: Nagybirtok, népszaporodás, népsűrűség. = Magyar Statisztikai Szemle, 1936. 4. sz.

⁴⁶ GOMBÁS G.: i. m. 6–8.

⁴⁷ Ez évtized népmozgalmi adataiban a háborús veszteségek (hősi halottak, eltűntek stb.) nem foglaltatnak benne. Nincsenek hivatalos adatok az impériumváltozást követően lakóhelyük elhagyására kényszerültek (ún. erdélyi menekültek), valamint a Regátból betelepítettek számára vonatkozóan sem. Mindezek tekintetében tehát más forrásokra vagyunk utalva. Ezek kellő kiértékelése alapján ugyanezen fejezetben kívánjuk bírálat alá venni az 1920. évi népösszeírásról közzétett eredményeket is, amelyek tehát csak az ott kifejtendő fenntartásokkal vehetők figyelembe.

⁴⁸ A népmozgalmi statisztika nemzetközileg elfogadott alapelveinek megfelelően, a következő időszakokban is ugyanígy számítottuk ki az évi átlagos népmozgalmi arányszámokat, tehát mindig az időszak közepi lélekszámhoz viszonyítva. Rá kell mutatni azonban arra, hogy Románia a népszámlálásokat soha nem tartotta pontosan tízéves időszakokban, és a népszámlálások kritikus időpontja egyetlen esetben sem volt az év utolsó napja, így 1930. dec. 29., 1941. ápr. 6. (Észak-Erdélyben a magyar statisztikai szervek 1941. jan. 31.), 1948. jan. 28., 1956. febr. 21., 1966. márc. 15. A naptári év vége és a népszámlálás időpontja közt eltelt hónapok vagy napok népmozgalmi adatai nem lévén megállapíthatók, az általunk közölt adatok mindig a teljes évekre vonatkoznak. Tehát: 1921. jan. 1. – 1930. dec. 31., 1931. jan. 1. – 1940. dec. 31., 1941. jan. 1. – 1947. dec. 31., 1948. jan. 1. – 1955. dec. 31. és 1956. jan. 1. – 1965. dec. 31. közötti időszakokra. Függetlenül attól, hogy más, jobb és megbízhatóbb lehetőség nem látszott, véleményünk szerint az ebből adódó különbözések nem lehetnek lényegesek és amúgy is kiegyenlítődnek a következő időszak eredményeiben.

⁴⁹ Lásd III. rész 1.A. fejezet.

⁵⁰ Az 1911–1920 közti évtized népmozgalmát a már kifejtett okokból a IV. rész 1.D. fejezetben ismertetjük.

⁵¹ A városonként részletezett népmozgalmat a következő fejezetben tárgyaljuk.

⁵² Lásd 14. és 17. sz. táblák.

⁵³ Anuarul demografic al Republicii Socialiste România. București, 1967. 22–25., 82–85.

⁵⁴ A monarchikus államrendszert 1947 végén felváltó Román Népköztársaság minden konkrét statisztikai adatot szigorú államtitokként kezelte. A Buletinul demografic, amely addig havonta közölte a népmozgalmi adatokat megyék szerint, 1948 elején még publikálta az 1947. év utolsó hónapjainak adatait, aztán megszűnt. Az 1948. január 25-én tartott népszámlálás eredményeit megyék és városok szerinti részletezésben meglepő gyorsasággal közölte egy újonnan indult, hivatalos jellegű gazdasági folyóirat, a Probleme economice 1948. márciusi száma. De csak „ideiglenes” eredményeket, a végleges eredmények közlésére soha nem került sor. Ettől kezdve éveken keresztül egyetlen statisztikai kiadvány se jelent meg Romániában, amíg 1952-ben megindult a Revista de statistică című havi folyóirat. Ez azonban népmozgalmi adatokat nem közölt, és demográfiai vonatkozású tanulmányokat is csak elvétve. Az 1957-ben újból megjelenő Anuarul statistic az első, amely egy szűk oldalon érinti a népmozgalmat: közli az 1930–1940 és 1946–1956 közti évek népmozgalmi arányszámait, de abszolút számok nélkül és csak országos viszonylatban. Ugyanebben az évben indul meg a Buletin statistic trimestrial, amelynek 1957. évi összevont 1–2. száma ugyancsak abszolút számok nélkül, de már tartományonként közli a népmozgalmi arányszámokat az 1955. és 1956. években, az akkor érvényben volt tartományi beosztásnak megfelelően.

⁵⁵ MEASNICOV, I.: Contribuții la studiul migrației interne în România. Migrațiile interne în perioadă 1941–1948. = Revista de statistică, 1968. Nr. 10. 21–25.; Uő: Contribuții la studiul migrației interne în România. Migrația internă în perioadă 1948–1956. = Revista de statistică, 1969. Nr. 2. 22–32.

⁵⁶ NINI, V.: i. m. 62.

⁵⁷ SCHIEDER, THEODOR: Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Bonn, 1956–1961. Bd. 3. Das Schicksal der Deutschen in Rumänien. 77E–80E, 110E–112E, 117E számú dokumentumok.

⁵⁸ Recensămîntul populației din 21. februarie 1956. Vol. III. București, 1961. XVIII–XXI.

⁵⁹ A kérdés részletes elemzését lásd a IV. rész I.D. fejezetében.

⁶⁰ Anuarul demografic al Republicii Socialiste România. București, 1974. 142–143.

⁶¹ Anuarul demografic al Republicii Socialiste România. București, 1967. 22–25., 82–85.

⁶² Buletin statistic trimestrial 1957–1960. évfolyamok.

⁶³ Az öregkorúak aránya a Bánátban jóval nagyobb volt, mint az ország bármely más tartományában. Lásd NINI, V.: i. m.

⁶⁴ Az indexek alapján a születések és a természetes szaporodás számát kalkuláltuk ki, a két összeg különbözete adván a halálozások számát. A tábla kerek számadatai fel- vagy lekerekítés eredményei.

⁶⁵ Az 1931–1940. év közti adatok csak Románia, illetve a Regát jelenlegi területének népmozgalmi adatait foglalják magukban.

⁶⁶ Comunicat cu privire la rezultatele preliminare ale recensămîntului populației din 15 martie 1966. = Revista de statistică, 1966. nr. 9. 109–110. Bár az 1966. évi adatok csak előzetes eredmények, de a végleges adatokkal szemben csak egészen jelentéktelen eltérést mutatnak.

⁶⁷ Kivételt képez három tartomány: Hunyad, amelynek elnevezése se változott, továbbá a „Banat” névre változtatott Temesvár és a „Máramaros” elnevezést kapott Nagybánya tartományok. Ezek területileg nem módosultak 1950–1966 között.

⁶⁸ A népmozgalmi statisztika forrásai:

– Az 1881–1900. évekre vonatkozóan: Magyar Statisztikai Évkönyv 1881–1900. évfolyamai; Magyar Statisztikai Közlemények. Új f. V., VIII., XXII. és Új sor. 7. kötet. Ezen kiadványok a népmozgalmi adatokat törvényhatóságokként (megyenként és törvényhatósági városokként) közlik. Következőleg Bihar, Máramaros, Szatmár-Ugocsa, Arad-Csanád és Temes-Torontál megyék általunk feltüntetett adatai arányos átszámítás eredményei. A többi megyék 1920-ban teljes egészében román fennhatóság alá kerültek, így azok adatait változatlanul vettük át a vonatkozó kiadványokból. Krassó-Szörény megyéből mindössze két község (Krassósombat és Udvarszállás) kerek ezer lélekkel nem került román fennhatóság alá, amit elhanyagolhatónak tartottunk.

– Az 1901–1910. évekre vonatkozóan: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 7., 22., 32., 50. és 46. kötet. Utóbbi a népmozgalmi adatokat községenként közli. Ez a körülmény lehetővé tette, hogy ez évtized népmozgalmi adatait nem csak az akkor érvényben volt megyei beosztás, hanem az 1930. évi román megyei beosztás szerint is teljes pontossággal mutassuk be.

– Az 1921–1930. évek vonatkozásán: Anuarul statistic al României 1922–1932. évfolyamok; Buletinul statistic al României 1921–1930; MANUIĂ, SABIN: Tendințele mișcării populației în județele Transilvaniei în anii 1920–1927. = Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul 1918–1928. Vol I. București, 1929. 667–676.; KOVÁCS ALAJOS: Erdély népmozgalma vallásfelekezetek szerint az 1921–1927. években. = Magyar Statisztikai Szemle, 1929. 12. sz. 1207–1214.; Erdély természetes népszaporodása 1920–1930 között. = Magyar Kisebbség, 1936. 3–4. sz. 91–97.

– Az 1931–1944. évek vonatkozásán: Buletinul statistic al României 1931–1944; Buletinul demografic al României 1932–1944; Mișcarea populației României 1930–1944; THIRRING LAJOS: Természetes és tényleges népszaporodás a két utolsó népszámlálás közt a trianoni és a visszacsatolt területeken. = Magyar Statisztikai Szemle, 1943. 7. sz. 352–359.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1941, 1942; Statisztikai Negyedévi Közlemények 1943, 1944.

– Az 1945–1947. évek vonatkozásán: Buletinul statistic al României 1945–1947; Buletinul demografic al României 1946–1947; Mișcarea populației României 1945–1947.

– Az 1956–1966. évek vonatkozásán: Anuarul demografic al Republicii Socialiste România. București, 1967. 22–25., 82–85.; STĂNESCU, MARIA – STOICHIȚĂ, I. V.: Evoluția natalității în România în anii 1958–1964. = Revista de statistică, 1966. Nr. 8. 43–56.; NINI, V.: i. m.; TREBICI, VLADIMIR: Aspecte ale fenomenelor demografice pe regiuni. = Revista de statistică, 1966. Nr. 6. 49–60.; Uő: Populația României și creșterea economică. București, 1971.

⁶⁹ Ezek részletes elemzése méltán képezhetné egy önálló stúdium tárgyát.

⁷⁰ RÉDEI JENŐ: A születések és halálozások alakulása a XIX. és XX. században Európában és Magyarországon. Budapest, 1960. 19. megállapítja: „A klasszikus arányszámokat – minden hiányosságuk ellenére – a nemzetközi demográfiai irodalomban ma is minden reprodukciós mutató közül a legsűrűbben alkalmazzák. Ennek legfőbb oka, hogy ezek a mutatók majdnem valamennyi európai országra vonatkozóan hosszú időszakra visszamenőleg rendelkezésre állnak, míg finomabb mutatókat csak néhány országra és a legutóbbi évtizedekre számítottak ki”. Ezt az álláspontot alátámasztják Bourgeois-Pichat és P. R. Cox hasonló véleményei is. Mellőzhetőnek tartottuk a házassági mozgalom részletezését is, elfogadva azt a megfontolást, hogy a születési mozgalom esésének trendjét hosszabb távon a házassági szokások változása nem érintette. Lásd RÉDEI J: i. m. 25.; SAUVY, A.: Théorie générale de la population. II. Paris, 1954. 120. A táblákban feltüntetett arányszámok kiszámítása – a népmozgalmi statisztika általános gyakorlatának megfelelően – az időszak közepi (átlagos) lélekszám alapján történt.

⁷¹ BIRĂESCU, GH.: Populația Banatului. = Buletinul statistic al României. 1932. Nr. 2. 19.

⁷² A Vasgárda embertelen vérengzéseiről és rablásairól vázlatos képet kapunk: FĂTU, MIHAI – SPĂLĂȚELU, ION: Garda de fier. Organizație teroristă de tip fascist. București, 1971 (megjelent magyar fordításban is: A Vasgárda. Fasiszta típusú terrorszervezet címen). Megemlítendő, hogy Romániát még Erdély kettéosztása után, 1941. január végén is napokon keresztül rettegésben tartotta és csaknem az összeomlás szélére sodorta egy fegyveres vasgárdista zendülés, amelynek több ezernyi halálos áldozata volt, főleg zsidók. A zendülést Antonescu tábornok-diktátor csak a német hadsereg segítségével tudta leverni, de a mozgalom még ezt követően is hajtott végre véres akciókat, és szellemének hatását a román közéletre továbbra is meg lehet állapítani.

⁷³ Mindezek megállapításával nem kívánjuk leplezni a helyenként tragikus következményekkel járó közigazgatási és karhatalmi túlkapasokat, amelyek azonban csak felelőtlen egyéni akcióknak tekinthetők. Az észak-erdélyi zsidóság, amelynek mintegy kétharmada 1941-ben nem zsidónak, hanem magyar nemzetiségűnek vallotta magát, egy magyar koncepciójú politika szemszögéből is méltányosabb elbírálást érdemelt volna. Ennek ellenére, bár erős gazdasági korlátozások közt élt, élet- és vagyonbiztonsága garantált volt az 1944 tavaszán német követelésre végrehajtott deportálásig. Ezekkel a kérdésekkel a továbbiakban még részletesen foglalkozunk, ennyit azonban mint a népmozgalomra befolyással bíró tényezőt, meg kellett említeni.

⁷⁴ Ez arra készítette a kormányzatot, hogy 1966-ban az abortusz-törvényt megszigorítsa. Az új rendelkezés a terhesség-megszakítás engedélyezését rendkívül szigorú feltételekhez köti, és az engedély nélküli terhesség-megszakítás esetén az anyát, valamint a közreműködőket is súlyos börtönnel sújtja. Miután pedig Romániában a fogamzásgátló szerek gyártása, behozatala és forgalmazása tilos, a rendelkezés hatására 1967-ben a születések száma az előző évnek csaknem kétszeresére ugrott fel. Azóta azonban ismét fokozatosan csökken.

⁷⁵ Lásd HOÓZ ISTVÁN: Népesedéspolitikai és népességfejlődés Magyarországon a két világháború között. Budapest, 1970. 198.

⁷⁶ SZÉL TIVADAR: A visszacsatolt keleti terület. Közegészségügy. = Magyar Statisztikai Szemle, 1940. 8–9. sz. 685–695.; BANU, G.: Problemele sanitare ale populației rurale din România. București, 1940.; MANUIȚĂ, SABIN: Statistica sanitară a României. București, 1939.

⁷⁷ ALEXE, N. D.: Înapoierea economică a României burghezo-moșierești oglindită în unele date ale statisticii burgheze. = Revista de statistică, 1957. Nr. 2. 48–50.; CLAUDIAN, I.: Alimentația poporului român. București, 1939.

⁷⁸ Csak példaképpen említsük meg, hogy 1922-ben Erdélyben működött Románia összes körorvosainak 60,17%-a, holott Erdély népessége csak 32,18%-át tette ki az akkori Románia egész népességének. Az ország nagyobbik részére, amelyben a lakosság több mint 2/3-a élt, a körorvosoknak alig 40%-a esett. Erdélyben 1922-ben az összes orvosok száma 1575 volt, százezer lakosra 28. Ez a szám 1937-ben is csak 2658-ra emelkedett, százezer lakosra 45,8, már alig haladva meg az országos átlagot. Lásd VOINA, AUREL: Organizarea sanitară a Transilvaniei în primul deceniu al unirii. = Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul 1918–1928. Vol. I. București, 1929. 739–743.; SZÉL T.: i. m. 696.

⁷⁹ Ezek részletes elemzését lásd IV. rész 1.D. fejezet.

⁸⁰ Ennek kifejezésére egy érzékenyebb mutatószámra, az úgynevezett nettó reprodukciós együtthatóra volna szükségünk. (Lásd RÉDEI J.: i. m. 93.) Ehhez a számításhoz azonban részben hiányoznak a szükséges statisztikai adatok, másrészt, amint a jelen fejezet bevezetőjében említettük, meghaladják tanulmányunk kereteit.

⁸¹ BARSY GYULA: Nyers, standard és „tisztított” népesedési mérlegünk: a születési határszám kérdése. = Magyar Statisztikai Szemle, 1938. 5–6. sz. 600.

⁸² Figyelembe kell vennünk, hogy 1918-ig az Erdély és Magyarország közti népmozgások, ezt követően pedig a Regát viszonylatában történt népmozgások belső vándormozgalomnak számítanak. Hasonló a helyzet Észak-Erdély és Magyarország viszonylatában a bécsi döntéstől 1944 végéig.

⁸³ A tényleges és természetes szaporodás, valamint a vándorlási különbözet arányszámait az időszak eleji népességszámhoz viszonyított értékek, miként a következő táblánál is.

⁸⁴ A városi és falusi népesség adatai közt a két tábla szerint mutatkozó különbséget az okozza, hogy Vizakna a magyar közigazgatás alatt élvezett városi rangját 1920 után elvesztette, ennél fogva népmozgalmi adatai a 15. sz. táblában a falusi népességhez vannak besorolva. Az összes népességnél mutatkozó csekély számbeli eltérésre vonatkozóan lásd az államigazgatás területi szerkezetét tárgyaló 1.D. fejezetet.

⁸⁵ Ezek a városi rangra emelt községek: Balázsfalva, Bánffyhunrad, Belényes, Lippa, Nagyszalonta, Naszód, Oravica, Orsova, Petrozsény és Resica. Összes népességük 1930 végén 92 138, 1941 elején 102 614 volt.

⁸⁶ A római város-kontinuitás sokat vitatott kérdésében az újabb európai történetkutatás általában elutasító álláspontra helyezkedik. Dácia feladása után Pannónia még több mint száz évig a római birodalom határain belül élt, de itt is csak romjai maradtak a hajdani római városoknak, a városok római nevei itt is eltűntek. Bizonyos folyamatosságról csak a római birodalom nyugat-európai tartományaiban beszélhetünk, Galliában, Hispániában, ahol a 3–400 éves békés együttélés után a lakosság latinizálódott, a városok legalább nevükben megőrizték római eredetüket. A tudományos kutatások eredményeit összefoglalja SZÉKELY GYÖRGY: A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei. = Tanulmányok Budapest múltjából. XII. Budapest, 1957. 7–23. Az általánosan elfogadott tudományos állásponttal szemben merőben egyedülálló a marxista–nacionalista román historikusok dogmatikusan hirdetett elmélete, amely szerint Dácia városaiból a romanizált dák lakosság nem vonult ki a római légiókkal, hanem a népvándorlás vérzivataros századaiban is megszakítás nélkül fenntartotta a városok politikai-adminisztratív szerkezetét, az őslakos román városi polgárságra telepedtek rá a hódító magyar törzsek, és igényeiknek megfelelően a meglévő alapokon fejlesztették tovább az ősi román városokat. Ennek a történelmileg nem dokumentálható elméletnek mintegy politikai vetületeként értékelhetjük Kolozsvár városának a „Napoca” melléknévvel történt felékesítését. A román történelmi teóriával kapcsolatban lásd DAICOVICIU, CONSTANTIN – PASCU, ȘTEFAN: Din istoria Transilvaniei. București, 1963; PASCU, ȘTEFAN: Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea. București, 1954; PASCU, ȘTEFAN – MARICA, VIORICA: Clujul medieval. București, 1969. 7–9.; Timișoara. Pagini alese din trecut și de azi. Red. Ștefan Pascu. Timișoara, 1969.

⁸⁷ Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21. Összeáll. Acsády Ignác. Magyar Statisztikai Közlemények. Új f. XII. köt. Budapest, 1896.

⁸⁸ PASCU, ȘTEFAN: Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea. București, 1954. 224–230.; BÍRÓ SÁNDOR: A román nép története. Budapest, 1973. 20–24.

⁸⁹ SZÉKELY, GYÖRGY: Gesellschaft und Sprachgebrauch in den Städten Ungarns am Ende des Mittelalters. Budapest, 1974. 179.

⁹⁰ Az a körülmény, hogy a román „oraș” elnevezés a magyar „város”-ból került a román nyelvbe (lásd PASCU, ȘT.: i. m. 44.), szintén alátámasztja azt a történelmi tényt, hogy a románság városokba szivárgása egy későbbi korszakban indult meg, amikor az erdélyi városok nagyobb része már magyar jellegű volt. A „város” fogalma viszont a „vár” tőszóból származik. Ezzel magyarázható, hogy a magyar „vár” végződésű városneveket a vára = „oara” fonetikus formájában vette át a románság: Segesvára = Sighiș-oara, Hunyad-vára = Huned-oara, Temes-vára = Timiș-oara.

⁹¹ DÁVID ZOLTÁN: A városi népesség nagysága Magyarországon 1785-ben és 1828-ban. = Történeti Statisztikai Évkönyv 1963–64. Budapest, 1965. 115–116.

⁹² A városok régi magyar és jelenlegi román hivatalos elnevezése mellett német nevüket is feltüntettük, amelyik városnál ez használatos volt. [*A kötetben a városoknak csak a magyar nevük szerepel. A szerk. megjegyzése.*] Egyes városok neve időnként változott. Mindezekkel kapcsolatban jól tájékoztat SUCIU, C.: i. m.

⁹³ Ezek közül megemlítjük: Kolozs, Szék, Alvinc, Kóhalom, Zalatna, Bereck stb. A történelmi Erdélynek 1785-ben 9 szabad királyi városa volt (Beszterce, Brassó, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Marosvásárhely, Medgyes, Nagyszeben, Segesvár, Szászváros) összesen 74 598 lakossal, míg a 114 mező- vagy bányavárosnak minősített helység lakóinak összes száma 132 757, tehát a városok együttes lélekszáma 207 355 volt. Lásd DÁVID Z.: i. m. 116–117.

⁹⁴ ACSÁDI GYÖRGY – KLINGER ANDRÁS – SZABADY EGON: A világ népessége. Budapest, 1959. 25–26.

⁹⁵ Villes et agglomérations urbaines. Répartition de la population par catégories de communes ou d'agglomérations. Paris, 1962; DÁVID Z.: i. m. 113.

⁹⁶ A kérdést behatóan elemezte a Nemzetközi Demográfiai Symposium 1962-ben Budapesten tartott IV. munkaülése. A referátumokat lásd Demográfia, 1962. 4. sz. 501–536. Külön kiemeljük Bene Lajos, F. Burkhardt, L. S. Rutschka fejtegetéseit. BARSY GYULA: A falu és város demográfiai különbségei címen tartott beszámolóját lásd Demográfia, 1963. 3. sz. 338–354. A város-fogalom demográfiai ismerveivel kapcsolatban lásd még SCHNELLER KÁROLY: Magyarország városi és vidéki népessége. I. köt. 1. rész. Pécs, 1925; THIRRING LAJOS: Magyarország népessége 1869–1949 között. = Magyarország történeti demográfiája. Budapest, 1963. 256–263.; LUKÁCSY RÓBERT: Települések városias jellegének kritériumai és vizsgálódási módszerei. = Állam és Igazgatás, 1969. 9. sz. 842–850.; RENDES LAJOS: A városiasodás vizsgálatának néhány kérdéséhez. = Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei, XI. 1965. 1. sz. 91–107.; MORRIS, R. N.: Urban Sociology. London, 1971. Az urbánus ismérvek meghatározásával foglalkozó magyar és nemzetközi kutatások eredményeiről jó áttekintést nyújt BENE LAJOS: Szempontok a települések fejlettségének és típusainak vizsgálatához. = Demográfia, 1967. 1. sz. 17–34.

⁹⁷ Az 1930. évi adatokkal való egybevetethetőség érdekében Vizakna adatait az 1900. és 1910. évi összesítésből is kihagytuk.

⁹⁸ Ez adatok értékét különösen kiemeli, ha összehasonlítjuk a Magyar-alföld, valamint a Regát városainak hasonló adataival.

⁹⁹ Abrudbánya jelentékenyebb (-14,2%), Vizakna jelentéktelen vándorlási vesztesége a bányászat pangásának következménye. Felsőbánya népszaporulatát a szomszédos Nagybánya iparüzemei szívták fel. Vajdahunyadról a munkásság a jobb kereseti lehetőséget biztosító, gyors fejlődésnek indult Resica-vidéki vasüzemekbe húzódott.

¹⁰⁰ Az adatok forrása THIRRING GUSZTÁV: A magyar városok statisztikai évkönyve. Budapest, 1912; továbbá egyes városok monográfiái.

¹⁰¹ Karánsebesen már 1882-ben, Temesvárott 1884-ben, Szatmárnémetin 1891-ben, Máramaroszigeten 1894-ben, Aradon 1897-ben, Marosvásárhelyen 1898-ban, Gyulafehérvárt 1899-ben létesült villanyáram-fejlesztő.

¹⁰² Temesvárott már 1854-ben, Nagyváradon 1870-ben, Kolozsvárt 1887-ben, Brassóban 1892-ben, Aradon 1897-ben.

¹⁰³ SCHNELLER K.: i. m. 42–44.

¹⁰⁴ Az erdélyi városok urbánus jellegét és életerejét igazolja, ha figyelembe vesszük, hogy ugyan-ezen idő alatt az akkori Magyarország városi népessége 85,7%-kal szaporodott, de Budapest nélkül a gyarapodás aránya csak 66,6% volt. Lásd THIRING L.: i. m. 259.

¹⁰⁵ A 19. század közepén a dunai fejedelemségekben több mint száz brassói kereskedési telep van. Az erdélyi nagykereskedők „Galac, Bukarest és Jászvásárral (Iași) szakadatlan összeköttetésben állván ... tetemes kereskedést űznek a dunai fejedelemségekkel”. A korabeli sajtótudósításokat idézi IMREH ISTVÁN: Az erdélyi manufaktúraipar munkásairól a XIX. század első felében. = Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről. Bukarest, 1956. 56.

¹⁰⁶ A városkontinuitásnak a mai román történészek által hirdetett elméletét nemcsak az a körülmény céfolja, hogy a latin városnevek közül egyetlen egy sem maradt fenn. A kérdésben minden vitát kizár az a tény, hogy a román nyelv még az urbánus település fogalmi meghatározását sem az *urbs*, *oppidum* vagy *municipium* latin szavaiból vette át. A városi település megjelölésére használt „oraș” elnevezés a magyar „város” szó származéka, a „tír” (vásár) szó pedig szláv eredetű.

¹⁰⁷ MADGEARU, VIRGIL N.: Zur industriellen Entwicklung Rumäniens. Weida i. Th. 1911. 10., 14. Hasonló megállapításra jut NEGRUȚI-MUNTEANU, ECATERINA: Date noi privind structura demografică a târgurilor și orașelor moldovenești la 1832. = Populație și societate. Studii de demografie istorică. Vol. I. Red. Ștefan Pascu. Cluj, 1972. 250.

¹⁰⁸ CARRA, M.: Beschreibung der Fürstentümer Moldau und Walachei. Wien, 1787. 170. kk. leírását idézi MADGEARU, V. N.: i. m. 8–9. Lásd még NEGRUȚI-MUNTEANU, E.: i. m. 257.

¹⁰⁹ BEREND T. IVÁN – RÁNKI GYÖRGY: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Budapest, 1969. 16–18.

¹¹⁰ NEIGEBAUER, J. F.: Beschreibung der Moldau und Walachei. Leipzig, 1848. 288–298.

¹¹¹ OLTEANU, ȘTEFAN – ȘERBAN, CONSTANTIN: Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu. București, 1969.

¹¹² Uo. 235. Hasonlóképpen MADGEARU, V. N.: i. m. 83–86.

¹¹³ OLTEANU, ȘT. – ȘERBAN, C.: i. m. 295–296. Meg kell még jegyeznünk, hogy a román nyelvben az iparos fogalmának megjelölésére ma is használt „meșter”, valamint a „meșteșug” (mesterség) kifejezés, továbbá egyes ipari foglalkozások régies, részben ma is használatos elnevezése (covaci = kovács, lăcătuș = lakatos, săpunar = szappanos stb.) ugyancsak magyar hatásra vall.

¹¹⁴ Uo. 414.

¹¹⁵ Uo. 432.

¹¹⁶ NEGRUȚI-MUNTEANU, E.: i. m. 245.

¹¹⁷ „... târgurile fiind socotite spre deosebire de orașe, centre exclusiv de schimb.” Uo. 246.

¹¹⁸ Uo. Anexa III.

¹¹⁹ A cigány rabszolgák és családtagjaik száma a városokban 4152 volt, a népesség 3,2%-a. Tudvalevőleg Romániában a magánosok tulajdonában levő cigány rabszolgákat csak 1855-ben szabadították fel.

¹²⁰ NEGRUȚI-MUNTEANU, E.: i. m. 250.

¹²¹ OLTEANU, ȘT. – ȘERBAN, C.: i. m. 349.

¹²² Uo. 339.

¹²³ Uo. 351.

¹²⁴ DÁNYI DEZSŐ – DÁVID ZOLTÁN (szerk): Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest, 1960.

¹²⁵ Ebbe a rovatba kerültek azok, „Akik a Városban vagy a Falukon ugyan semmi Házat nem birnak, hanem Fábrikákból, Só- és Értzbányákból, Vas-Hámorokból, különös találmányu Mesterségekben (»Künste«), avagy Kézi Mesterségekben (»Handwerke«) magokat és familiájukat leginkább táplálják”. Ellenben a mezőgazdasági ingatlannal is rendelkező csak akkor polgár, ha jövedelme nagyobb részét mesterségből szerezte. DÁNYI D. – DÁVID Z.: i. m. 11.*

¹²⁶ Uo. 11.*

¹²⁷ BUGĂ, DRAGOȘ: Populația orașelor Munteniei și Olteniei în ultima sută de ani. = Revista de statistică, 1967. Nr. 11. 60–66., Anexa 1. Tab. 2.

¹²⁸ Uo. 61.

¹²⁹ Lucrări statistice făcute în anii 1859–1860. Direcția Centrală de Statistică din Ministerul de Interne al Moldovei. Iași, 1861. 124.

¹³⁰ BEREND T. I. – RÁNKI GY.: i. m. 160–161. Az 1859. évi statisztikai összeírás megbízhatóságát az újabb román demográfiai irodalom is kétségbe vonja.

¹³¹ A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Pest, 1871. 251–344.

¹³² COLESCU, L.: Recensământul general al populațiunei României din decembrie 1899. București, 1905.

¹³³ Uo. 88–91. A védelem nélküliek kategóriájába azokat a bevándoroltakat számították, akik eredeti állampolgárságukat elvesztették, de a román állampolgárságot nem nyerték el. Ezek túlnyomó többségét azok az Oroszországból menekült zsidók alkották, akik részére Románia, a berlini kongresszus rendelkezése ellenére, az állampolgári jogokat megtagadta. A továbbiakban ezért az e kategóriába soroltakat egyszerűen „zsidók”-ként jelöljük meg. A „románi” fogalom a népszámlálási kiadványban, mint általában a román jogi terminológiában, nem román nemzetiséget vagy anyanyelvi hozzátartozást jelöl, hanem román állampolgárt. A népszámlálás a nemzetiséget nem tudakolta.

¹³⁴ Ancheta industrială din 1901–1902. Vol. I. Industria mare., Vol. II. Industria mică și mijlocie. București, 1904.

¹³⁵ A népesség foglalkozási megoszlásának kérdésköre a IV. rész 3. fejezetének tárgya. A párhuzam érdekében itt csak annyit jegyzünk meg, hogy Erdély területén az 1900. évi népszámlálás szerint a 20-nál több munkást foglalkoztató bányá- és iparvállalatok száma 464 volt, 57 400 alkalmazottal. Egy vállalat átlagos munkáslétszáma tehát 124 volt. A legtöbb munkást foglalkoztató gyárüzemek többsége azonban nem a városokban létesült.

¹³⁶ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 2. köt. Budapest, 1904. Az arányszám szemléltetőbb volna, ha az ipari keresőket nem az összes népességhez, hanem csak a kereső (aktív) népességhez viszonyítanánk, amely esetben az arány 32,7%. Minthogy azonban az 1899. évi román népszámlálás az aktív népességet nem mutatta ki, az egybevetés csak az összes népességhez viszonyítva lehetséges.

¹³⁷ Nem hanyagolható el az a körülmény, hogy a népszámlálás után eltelt 2–3 év alatt a népesség szaporodott. Ennek figyelembe vételével az arány még kisebb volna. Ez vonatkozik a többi arányszámokra is.

¹³⁸ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 2. köt. Budapest, 1904.

¹³⁹ RUPPIN, ARTHUR: Die Juden in Rumänien. Berlin, 1908. 27–29.

¹⁴⁰ MADGEARU, V. N.: i. m. 21.

¹⁴¹ Dicționarul statistic al României. Intocmit pe baza rezultatelor definitive ale recensământului general al populațiunii din 19 decembrie 1912. București, 1914; SCĂRLĂTESCU, I.: Statistica demografică a României. Populațiunea Regatului Român după recensământul făcut în ziua de 19 Decembrie 1912 (1 Ianuarie 1913). = Buletinul statistic al României, 1921. Nr. 6–7. 3–126.

¹⁴² A kivándorlás okai: a zsidók gazdasági egzisztenciáját támadó kormányintézkedések, a helyenként megnyilvánuló pogromok stb. A 240 ezer romániai zsidó közül még mindig csak 4688 nyerte el a román állampolgárságot. Nagyobb részüket Amerika fogadta be, de sokan mentek az Osztrák–Magyar Monarchiába is. Lásd RUPPIN, A.: i. m. 26.

¹⁴³ SCĂRLĂTESCU, I.: i. m. 6.

¹⁴⁴ Statistica profesiunilor din România după recensământul general al populației din 1 ianuarie 1913. București, 1923.

¹⁴⁵ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 48. köt. Budapest, 1913.

¹⁴⁶ Egyik nem lényegtelen hibaforrása lehet például az a módszertanilag helytelen eljárás, hogy mindenik foglalkozási főcsoport keresőihez hozzászámította az abban a csoportban alkalmazott házi-cselédeket is.

¹⁴⁷ Recensământul general al populației din 29 Decembrie 1930. Vol. V–VI. București, 1941.

¹⁴⁸ RETEGAN, G.: Evoluția populației urbane a României. = Revista de statistică, 1965. Nr. 7. 66.; TREBICI, V.: i. m. 264–265.

¹⁴⁹ COLESCU, L.: i. m. 80–331. Nem csodálkozhatunk az elmaradott művelődési állapotokon, ha ismerjük az iskoláztatás történeti előzményeit. A regáti iskolákban a román nyelvű oktatást csak 1830-ban, az orosz katonai igazgatás által kibocsátott Szervezeti Szabályzat (Regulamentul Organic) írta elő. A nemzeti nyelvű oktatás úttörője az Erdélyből jött, erdélyi kultúrán nevelkedett Gheorghe Lazăr volt, akinek román nyelvű iskolája a bukaresti Szent Száva kolostorban több megszakítással 1817–1828 közt működött. Ezt megelőzően a fejedelmek és nagybojárok udvarában, majd a 17. században keletkezett kolostori iskolákban a tanítás ósláv, a fanarióta korszak óta pedig görög nyelven folyt,

hiszen ez volt az állam és az egyház hivatalos nyelve is. Természetesen a műveltség elsajátítása kizárólag a bojárok fiai részére állt nyitva. Az alsóbb néposztályok előtt az iskolák kapuit csak az 1864. évi első közoktatási törvény nyitotta meg. Lásd BÍRÓ S.: i. m. 80–86.; ALEXANDRU, E.: *Începuturile învățământului în orașul București*. = *Revista de statistică*, 1959. Nr. 9. 62–63.

¹⁵⁰ COLESCU, LEONIDA: *Statistica știutorilor de carte din România. Intocmită pe baza rezultatelor definitive ale recensământului general al populațiunii din 19 Decembrie 1912*. București, 1915.

¹⁵¹ Az 1899., illetve 1913. évi romániai adatokkal az 1900., illetve 1910. évi erdélyi adatokat állítottuk szembe. (Utóbbiak forrása: *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sor. 1. és 42. köt.) Az 1930. és 1948. évi adatokat a vonatkozó román népszámlálási kiadványból vettük, csak a jelenleg is Romániához tartozó városokat véve figyelembe.

¹⁵² Az 1956. évi népszámlálás kiadványai nem közlik külön a városi népességre vonatkozó adatokat, de a városi és falusi népesség együttes tartományi adatai alapján megállapítható, hogy a különbség még akkor is fennállott. Az 1966. évi népszámlálás analfabétizmusra vonatkozó adatait egyáltalán nem közölték.

¹⁵³ Figyelembe kell vennünk azonban, hogy az 1910/1913. évi adatok a Regátban a 8 éven felüli népességre, Erdélyben pedig a 6 éven felüli népességre vonatkoznak. Ezen kívül nyilvánvaló, hogy 1910-től 1913-ig Erdélyben az analfabéták száma tovább csökkent. A különbség tehát valójában még nagyobb, mint amit a számok mutatnak.

¹⁵⁴ PLATON, GH.: *Populația orașului Iași de la jumătatea secolului al XVIII-lea pînă la 1859*. = *Populație și societate*. Vol. I. Cluj, 1972. 304–305.

¹⁵⁵ COLESCU, L.: i. m. 61., 64–65.

¹⁵⁶ TEODORU, G.: *Situațiunea învățământului primar rural și urban din regatul României pe anul școlar 1914–1915*. = *Buletinul statistic al României*, 1919. Nr. 2. 246.

¹⁵⁷ THIRRING G.: i. m. 468–503. Megjegyzendő, hogy nem számítottuk ide a hittudományi iskolákat, jogakadémiákat és a kolozsvári egyetem fakultásait.

¹⁵⁸ *Dicționarul statistic al României*. București, 1914. A hittudományi iskolákat, valamint a főiskolai jellegű intézeteket és egyetemi karokat itt is figyelmen kívül hagytuk.

¹⁵⁹ Uo.

¹⁶⁰ A levél szövegét közli SZÁSZ ZS.: i. m. 310.

¹⁶¹ Hogy a városok népességének alakulásában milyen szerepe volt az impériumváltozás előtti városba áramlásnak, a háborús veszteségeknek, az ún. erdélyi menekültek távozásának, ellenkező irányban pedig a Regátból történt betelepítéseknek, ezt a kérdést a IV. részben vizsgáljuk meg.

¹⁶² Bizonyos ötletszerűsége vall, hogy 1926–1929 közt városi rangot élvezett Brád és Maroshévíz is, de 1930-ban már elvesztették városi státusukat. Az 1930. évi népszámlálás csak a 22. sz. táblában felsorolt helységeket vette számba a városok közt.

¹⁶³ BEAUJEU-GARNIER, J. – CHABOT, G.: *Traité de géographie urbaine*. Paris, 1963. 30. rámutatnak arra, hogy a városi élet egyik lényeges eleme a sokféleség. Ahol mindenki ugyanazt teszi (pl. az iparban dolgozik), ott nem lehet igazi városról beszélni. Egy települést nem tekinthetünk urbánusnak csak azon az alapon, mert nem agrár jellegű, ha hiányzik a városias fiziognómia és a városi élet.

¹⁶⁴ A 10 új város foglalkozási megoszlását a 27. és 28. sz. tábla szemlélteti.

¹⁶⁵ Vizaknával kapcsolatban már említettük, hogy urbánus jellege eddig vitatható volt. De nem hangsúlyozottabban, mint a tíz új város legtöbbjénél.

¹⁶⁶ A népesség foglalkozási viszonyait csak az 1930. évi népszámlálás vizsgálta. Ezekre sem az 1920. évi összeírás, sem az 1941–1948. évi népszámlálások nem terjedtek ki. Emiatt csak az 1910. évi (utolsó magyar) népszámlálás és az 1930. évi (első román) népszámlálás adatai közt tudunk párhuzamot vonni.

¹⁶⁷ GÜNTHER, HORST: *Die Verstädterung in Jugoslawien*. Wiesbaden, 1966. 100. szerint a balkáni várostípus kevesebb bizánci, sokkal nagyobb mértékben keleti-török hatás jellegzetességeit mutatja.

¹⁶⁸ FRITZ LÁSZLÓ: *România egyenesadórendszer mint a kisebbségellenes politika egyik harci eszköze*. = *Magyar Kisebbség*, 1928. 12. sz. kimutatja, hogy az adóterhek aránya Erdélyben jóval magasabb volt, mint a Regátban. Az Erdélyre aránytalanul súlyosabb terheket róvó adókievetési és behajtási eljárásra vonatkozó részletes adatokat lásd NAGY LAJOS: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Kolozsvár, 1944. 200–207.

¹⁶⁹ *Recensământul general al populației din 29 Decembrie 1930*. Vol. V–VII. București, 1941.

¹⁷⁰ Az 1930. évi népszámlálás eredményeiről közzétett tíz vaskos kötet legnagyobb részt községi bontásban közölt adatainak helyességében nincs okunk kételkedni. Módszertanilag kifogástalan tudományos értékét szavatolja a nemzetközi tekintélyű Sabin Manuilă neve.

¹⁷¹ GÜNTHER, H.: i. m. 60.

¹⁷² Ezeket az 1966. évi népszámlálás végleges eredményeiről közzétett kiadvány nem sorolja fel név szerint. A Județele României Socialiste. București, 1972. kiadvány részletezi ugyan az egyes városokhoz tartozó szuburbán településeket, de annak alapján nem lehet identifikálni azonosságukat a népszámlálási kiadványban név szerint meg nem jelölt szuburbán községekkel.

¹⁷³ Az 1966. évi népszámlálás alkalmával a „mediul urban” kategóriába tartozott: Románia 236 városa, melyek együttes lélekszáma 6743,9 ezer, valamint 144 szuburbán község (lélekszámuk 718,6 ezer). A népszámlálási kiadvány szerint a szuburbán községek hangsúlyozottan falusi jellegű települések, de társadalmi-gazdasági, demográfiai és „urbanisztikai” vonatkozásban városias jellegűt kaptak, a városi és községi községek közti átmeneti kategóriába tartoztak. Recensămîntul populației și locuințelor din 15 martie 1966. Vol. I. București, 1968. XXIX.

¹⁷⁴ 1956-ban aktív népességük 46,3%-a (erdélyi viszonylatban 50,1%-a) őstermelő, 1966-ban 52,2%-a, de ez csak egész Románia viszonylatában mutatható ki. Recensămîntul populației din 21. februarie 1956. Vol. II. București, 1960. XXVI. skk.; Recensămîntul populației și locuințelor din 15 martie 1966. Vol. I. București, 1968. 402.*

¹⁷⁵ CONSTANTINESCU, MIRON – STAHL, HENRI H.: Le processus d'urbanisation en Roumanie. București, 1974. 17. Románia településeit két kategóriába sorolja: 1. le milieu urbain: municipales, villes, communes suburbaines, 2. le milieu rural: les communes (villages).

¹⁷⁶ Ezek közül kettő (Brád és Lupény) 1941-ben, kettő (Nagydisznód és Nagyszentmiklós) 1948-ban, 26 további helység 1956-ban, 32 újabb helység 1966-ban jelenik meg először a városok sorában. Predeal már 1948-ban városi státust kapott, de akkor még a regáti Prahova megyéhez tartozott, így csak 1956-tól kezdve szerepel a táblán. A 21–23. sz. táblán a népszámlálás évét jelző fejrovatok alatt a városok lélekszáma csak akkor van feltüntetve, ha a vonatkozó időpontban városként vétetett számba. Orsova várost 1968-ban a regáti Mehedinți megyéhez csatolták, a népszámlálás végleges eredményeiről közzétett kiadvány már az utóbbi megyénél vette számba. A közölt ideiglenes eredmények, valamint a népmozgalmi kimutatások szerint még Bánát tartományánál szerepel.

¹⁷⁷ Recensămîntul populației din 21. februarie 1956. Vol. II. București, 1960. LII–LVII.

¹⁷⁸ Recensămîntul populației și locuințelor din 15 martie 1966. Vol. I. București, 1968. 402.*

¹⁷⁹ Recensămîntul populației din 21. februarie 1956. Vol. II. București, 1960. LII–LVII. A mezőgazdaságban dolgozók aránya az aktív népességhez viszonyítva egyes városokban: Alexandria 51%, Babadag 52%, Balș 56%, Băilești 80%, Corabbia 59%, Curtea de Argeș 39%, Huși 59%, Ocnele Mari 67%, Zimnicea 77%, és még sorolhatnánk. SANDRU, I. – CUCU, V.: Classification of the Types of Towns in Rumania. = Revue Roumaine de Géologie, Géophysique et Géographie. Série de Géographie, tome 8. Bukarest, 1964. 19. szerint az agrárvárosok, amelyek falusias jellegét csak egy szűk „városmag” bontja meg, Romániában egy különleges várostípusnak tekinthetők.

¹⁸⁰ Magyarországon az 1954. évi 9. sz. törvény kimondja, hogy várossá lehet szervezni azt a nagyobb lakossággal rendelkező községet, amely gazdasági, társadalmi adottságainál fogva városias feladatokat lát el, fejlődő ipara, kereskedelme, kulturális, szociális és egészségügyi intézményei vannak stb. A végrehajtási rendeletek értelmében figyelembe kell venni a közművesítés, a burkolt úthálózat mértékét, a városias külsőt. LUKÁCSY R.: i. m. 846–849. A hivatalos jugoszláv statisztika szerint a városfogalom meghatározásának két kritériuma van: 1. a település nagysága, 2. a település nem agrárius jellegének (deagrizacija) foka. D. Vogelnek konkrétan úgy értelmezi ezt, hogy legalább kétezres lélekszám, a mezőgazdasági népesség legfeljebb 50%-os aránya, valamint a közművesítés megfelelő foka tekintendő feltételnek. GÜNTHER, H.: i. m. 20–23.

¹⁸¹ VUKOVICH GYÖRGY: A városok és községek népessége, lakásviszonyai. = Demográfia, 1975. 2–3. sz. 272.

¹⁸² KÓRÓDI JÓZSEF – KŐSZEGFALVI GYÖRGY: Városfejlesztés Magyarországon. Budapest, 1971. 63.

¹⁸³ A következőkben főleg a Romániára jellemző tüneteket emeljük ki, elsősorban Horst Günther megállapításaira támaszkodva.

¹⁸⁴ SZELÉNYI IVÁN – KONRÁD GYÖRGY: Az új lakótelepek szociológiai problémái. Budapest, 1969. 7., 148.

¹⁸⁵ GÜNTHER, H.: i. m. 63.

¹⁸⁶ Uo. 140–149.

¹⁸⁷ Ezeket a városi agglomerációhoz tartozó falvakat minősíti a román település-kategorizálás mint szuburbán községeket a „mediul urban” keretébe tartozóknak, holott az urbánus jelleget teljesen nélkülözik.

¹⁸⁸ KÓRÓDI J. – KŐSZEGFALVI GY.: i. m. 66–67.

¹⁸⁹ GÜNTHER, H.: i. m. 150–160.

¹⁹⁰ Lásd a 20. táblát.

¹⁹¹ Procesul de urbanizare în R. S. România, zona Slatina-Olt. București, 1970.; Procesul de urbanizare în R. S. România, zona Brașov. București, 1970.; Procesul de urbanizare în R. S. România, zona Vaslui. București, 1973. Kritikai elemzésüket lásd FÁBIÁN ERNŐ: Román városszociológiai kutatások. = Korunk, 1975. 10. sz. 750–755.

¹⁹² Procesul de urbanizare în R. S. România, zona Slatina-Olt. București, 1970. 165.

¹⁹³ Uo. 25.

¹⁹⁴ Uo. 259., 362.

¹⁹⁵ Uo. 199.

¹⁹⁶ Uo. 237., 265.

¹⁹⁷ Uo. 207.

¹⁹⁸ Uo. 315.

¹⁹⁹ Procesul de urbanizare în R. S. România, zona Brașov. București, 1970. 134–158.

²⁰⁰ Uo. 36–39., 261.

²⁰¹ Uo. 16.

²⁰² Uo. 42–47., 21.

²⁰³ A kimutatott vándorlási egyenleg az impériumváltozás következményeként lezajlott ellentétes irányú vándormozgások eredménye.

²⁰⁴ Vizakna nélkül, amely már a 30. sz. táblából is kimaradt. Viszont tartalmazza a tíz új város adatait.

²⁰⁵ A katonai veszteségek nélkül, amelyek a halálozási kimutatásokban nem szerepeltek.

²⁰⁶ CUCU, V. – URUCU, V.: Creșterea orașelor din R. S. România în ultimul deceniu. = Revista de statistică, 1967. Nr. 5. 52–61., Anexa 1. A tanulmány melléklete (Anexa 1.) a 20. sz. tábla tartományi beosztása szerint közli Románia városainak az 1956. évi (kezdő) népességhez viszonyított évi átlagos népmozgalmi arányszámait (tényleges szaporodás, természetes szaporodás, vándorlási különbözet). Minthogy azonban az 1966. évi népszámlálás végleges eredményei akkor még nem voltak ismeretesek, az 1966. évi lélekszámokat az ideiglenes adatok szerint jelöli meg. Ezek egyes esetekben nem egyeztek a végleges adatokkal. Táblánk a városok tényleges szaporodásának számértékeit a végleges népszámlálási eredményekre támaszkodva részletezi, ezért a reális arányszámok egyes esetekben eltérnek a tanulmány mellékletében közölt arányszámoktól. A tanulmány 1. sz. mellékletében közölt három arányszám közül tehát csak a természetes szaporodás arányszámait vettük figyelembe, ezek alapján számítottuk ki a városok természetes szaporulatának abszolút értékeit. A vándorlási egyenleget a tényleges szaporodás hivatalos adatközlésre támaszkodó értékeinek, valamint a természetes szaporodás kiszámított értékeinek különbözete adja. A városi körzet (mediul urban) tartományonként részletezett összes népmozgalmi adatait (tényleges, természetes szaporodás, vándorlási egyenleg) változatlanul vettük át a hivatalos publikációk alapján szerkesztett 20. sz. táblából, ezek tehát számszerűleg pontosak. Miután azonban az egyes városok természetes szaporodásának abszolút értékeit a megadott arányszámok alapján számítottuk vissza, így a természetes szaporodás abszolút számadatai városok szerinti bontásban csak bizonyos toleranciával tekinthetők pontosaknak. Ez vonatkozik természetesen a városok mérleg-módszer szerint kiszámított vándorlási egyenlegeire is. A szuburbán községek valamennyi tartományi adata egy számtani egyenleg eredménye: „mediul urban” mínusz a tartományban név szerint identifikált városok sommázata. Ez a módszer, egyéb támpont hiányában, reálisnak tekinthető, minthogy a „mediul urban” számszerűleg pontos tartományi adataiban (miként az előbbieknél) a szuburbán községek is benne foglaltatnak, így a „mediul urban” és a név szerint részletezett városok közti különbözet csak a tartomány szuburbán községeinek adatsorát reprezentálhatja.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a 35. sz. tábla összesen 90 várost részletez, holott az erdélyi városok száma 1956-ban 79, 1966-ban pedig 113 volt (Orsovával együtt). Az eltérés abból adódik, hogy a tanulmány szerzője már 1956-ban városként vett számba tíz olyan helységet, amely csak 1966-ban

szerepel a városok között, valamint Bánffyhunyadi, amely 1956-ban nem számított városnak. Ennek következménye azonban csak a „mediul urban” részletezettebb felbontásában mutatkozik, ezért helyesebbnek láttuk az adatokat változtatás nélkül átvenni.

²⁰⁷ Ezek az adatok egyben megerősítik a városkörüli agglomerációkkal kapcsolatban fentebb kifejtetteket: a városok nem lévén képesek befogadni az ipar gyorsabb ütemben növekvő munkaerő-igénye által odavonzott tömegeket, ezek a városkörnyéki agglomerációkban zsúfolódnak össze.

²⁰⁸ STĂNESCU, M. – STOICHIȚĂ, I. V.: i. m. 56. rámutatnak arra, hogy az iparosítás hatásaként a fiatal korosztályokhoz tartozó nők nagy számban vándorolnak a Regátból (sud-estul țării) Erdélybe (nord-vestul țării), minek következtében a termékeny korban lévő nők aránya Erdélyben emelkedett, a Regátban pedig csökkent.

²⁰⁹ A becslésnél az egyöntetűség érdekében csak a 31. sz. táblában felsorolt 49 város népességét számítjuk a városi népességhez, így az 1931–1948 közt városi státust nyert 3 kis település adatai a falusi népességnél jelentkeznek.

²¹⁰ ȘERBU, G. R.: Căile de creștere numerică a populației orașelor mari ale R. P. R. = Revista de statistică, 1961. Nr. 5. 26–34. és 1., 4. sz. táblák.

²¹¹ Uo. 32.

²¹² Uo. 2–3. sz. táblák.

²¹³ A lélekszám és tényleges szaporodás minden adatát hivatalos statisztikai publikációkból vettük. Az 5 nagy város egyéb adatainak forrása Șerbu idézett tanulmánya (1. és 4. táblák).

²¹⁴ Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a 44 város közül több város (így Fogaras, Nagyszeben, Petrozsény, Resica stb.) népessége a 8 év alatt 50–100%-kal gyarapodott, Vajdahunyadi népessége pedig megötszöröződött, de természetes szaporodásuk aránya az előző időszakokban is az átlagon jóval alul maradt.

²¹⁵ Az egész időszakra csak a 49 város népességét soroztuk a városi népességhez, míg a többi várost a falusi népességnél vettük számba, minthogy ez utóbbiak adatait csak részben ismerjük.

²¹⁶ Az adatok forrása: Recensământul populației și locuințelor din 15 martie 1966. Vol. I. București, 1968. XXIII.

²¹⁷ Procesul de urbanizare în R. S. România, zona Slatina-Olt. București, 1970. 88–89.